

Σωτήρη Κάσσου - Ανδρέα Τακαλιού

Ένα χωριό στον εμφύλιο

Ο Πεντάλοφος και ο Βυθός Βοΐου Κοζάνης
στον εμφύλιο πόλεμο 1946-1949

Κάθε γνήσιο αντίτυπο υπογράφεται από τους συγγραφείς

ISBN 978-960-456-159-9

© Copyright: Σωτήρης Κάσσοσ, Ανδρέας Τακαλιός, Εκδόσεις Ζήτη,
Μάιος 2009, Θεσσαλονίκη

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

www.ziti.gr

*Φωτοστοιχειοθεσία
Εκτύπωση
Βιβλιοδεσία*

Βιβλιοπωλείο

Π. ΖΗΤΗ & Σια ΟΕ

18ο χλμ Θεσ/νίκης-Περαίας
Τ.Θ. 4171 • Περαία Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19
Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229
e-mail: info@ziti.gr

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΖΗΤΗ

Αρμενοπούλου 27 • 546 35 Θεσσαλονίκη
Τηλ. 2310.203.720, Fax 2310.211.305
e-mail: sales@ziti.gr

Πρόλογος του Σωτήρη Κάσσου

Γεννήθηκα το 1936 στον Πεντάλοφο Κοζάνης, ένα ορεινό χωριό του Βοΐου, κέντρο διοικητικό και στρατιωτικό του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στη Δυτική Μακεδονία (1943-'44). Μικρό παιδί ακολούθησα κι εγώ τους δικούς μου στο μέρος που είχαν επιλέξει να κρυφτούν, όταν οι Γερμανοί αρχές Ιουλίου του 1944 μπήκαν στον Πεντάλοφο κι έκαψαν μεταξύ άλλων και το σχολειό μας. Η χαρά της απελευθέρωσης κράτησε λίγο. Ο κατατρεγμός των χωριανών που είχαν πάρει μέρος στο ΕΑΜ έφτανε ως απόηχος στ' αυτιά μου και στη συνέχεια βίωσα τόσο εγώ όσο κι άλλοι της γενιάς μου τη φρίκη του εμφυλίου. Απ' το φθινόπωρο του 1946 κι ως το 1947 ο Πεντάλοφος είτε μέσα στον οικισμό είτε γύρω του ήταν θέατρο συγκρούσεων κι ανάλογα άλλαζε χέρια, άλλοτε ανταρτοκρατούμενος κι άλλοτε στρατοκρατούμενος. Απ' το 1948 χρησιμοποιήθηκε ως ορμητήριο του Εθνικού Στρατού εναντίον των ανταρτών, που ήταν οχυρωμένοι στα προερείσματα του Γράμμου (Τάλιαρος, Αι-Λιας). Ζώντας μέσα σ' ένα περικλειστο χωριό, είχα άμεση εμπειρία του πολέμου. Έχουν χαραχτεί ανεξίτηλα στη μνήμη μου όλες οι φοβερές εικόνες των τραυματιών, των νεκρών (μεταξύ αυτών και απανθρακωμένων στρατιωτών). Και μετά τον εμφύλιο ο βαθύς διχασμός που προκάλεσε η αδελφική σύγκρουση, ο φόβος, η καχυποψία, το βαρύ πολιτικό κλίμα.

Ανάμεσα στις παρενέργειές του η καταστροφή στοιχείων της περιόδου '41-'44. Στο σπίτι του γαμπρού μου Σωτήρη Πατσαλιά βρέθηκαν δυο κιβώτια με έγγραφα του ΕΑΜ. Όλα ρίχτηκαν στη φωτιά. Η μάνα του ελασίτη Ηλία Σαμαρά κατέστρεψε πολύτιμες φωτογραφίες της Εθνικής Αντίστασης. Ο Κωνσταντίνος Γάρος, αρχισυντάκτης της «Ελεύθερης Ελλάδας», που εξέδιδε στο χωριό η 9^η μεραρχία του ΕΛΑΣ, όταν τον ρώτησα αν είχε περισωθεί κάποιο στοιχείο απ' το αρχείο, μου απάντησε: «Όταν με εξόρισαν η γυναίκα μου από φόβο κι από άγνοια ανάψε το φούρνο και τα έκαψε. Μάλιστα μου παραπρόνεθηκε ότι δεν καίγονταν εύκολα. Για δεκαετίες δεν τολμούσα να ασχοληθώ με το θέμα της Κατοχής και της Αντίστασης, γιατί έπεφτε βαριά πάνω τους η

σκιά του Εμφυλίου. Για τον ίδιο τον εμφύλιο ούτε λόγος. Εθεωρείτο ταμπού όποιος τολμούσε να τ' αγγίξει καιγόταν, ιδιαίτερα στις μικρές κλειστές κοινωνίες. Ουσιαστικά μερικά χρόνια μετά τη δικτατορία των συνταγματαρχών κι αφού είχε νομιμοποιηθεί το ΚΚΕ άρχισαν να δημοσιεύονται απομνημονεύματα πρωταγωνιστών της περιόδου κι απ' το 1990 κυρίως έγιναν διεθνή συνέδρια και εκδόθηκαν αξιόλογες μελέτες. Αυτό δεν σημαίνει ότι η συναισθηματική φόρτιση που κουβάλαει αυτή η περίοδος εξέλιπε. Έχει καταλιαγιάσει επιφανειακά, στο βάθος παραμένει. Ήταν πόλεμος, αλλά τι πόλεμος; Και τότε άρχισε το 1943, το 1944 ή το 1946;

Το 2006 πήρα την απόφαση να γράψω μετά κι από προτροπή του αγαπητού φίλου Ανδρέα Τακαλιού, που συνέβαλε στην προσκόμιση στοιχείων, είχε την επιμέλεια όλου του έργου, έγραψε τους προλόγους, τις σημειώσεις, τις πρόσθετες μαρτυρίες. Οι προσωπικές μου αναμνήσεις αποτέλεσαν τη βάση της εργασίας μου. Αυτές προσπάθησα να τις συνταιριάσω με τις αφηγήσεις των χωριανών και τη σχετική βιβλιογραφία. Κύριος στόχος να φανεί το πώς έζησαν οι απλοί άνθρωποι και μάλιστα ένα παιδί ενός ορεινού χωριού - στρατοπέδου τον εμφύλιο. Δεν μας ενδιαφέρει τόσο ο πόλεμος ο ίδιος, όσο ο αντίκτυπος του πολέμου. Ορισμένα γεγονότα του εμφυλίου στον Πεντάλοφο και γύρω απ' αυτόν, όπως π.χ. η ανατίναξη του γεφυριού του Φυλάχτη στο ποτάμι Πραμόρτσα είναι δύσκολο να προσδιοριστούν χρονικά με ακρίβεια. Τα όσα γράφονται παραπάνω πιστεύουμε πως απαντούν στο εύλογο ερώτημα γιατί δεν καλύπτουμε επαρκώς τα προ του εμφυλίου και ακούμαστε σε μια συνοπτική εξιστόρηση των όσων έγιναν στην περίοδο της Κατοχής. Η ιστορία της 9^{ης} μεραρχίας του ΕΛΑΣ, που τυχαίνει να 'ναι ως ένα βαθμό και ιστορία του χωριού δεν έχει καταγραφεί. Γεγονότα όπως αυτό του Αυγερινού τον Απρίλιο του 1943, το πώς ασκήθηκε η εξουσία στην περίοδο της Εαμοκρατίας, (πόσοι, ποιοι και μέσα σε ποιο κλίμα εκτελέστηκαν στον Πεντάλοφο το 1943 και 1944 είναι μια παράμετρος) δεν καλύπτονται στις λεπτομέρειές τους. Στέκομαι σ' αυτά, γιατί αποτελούν σημεία κλειδιά για την κατανόηση των κατοπινών γεγονότων. Τα δυο αυτά θέματα δεν αποτελούν το κύριο αντικείμενο αυτής της έρευνας γιατί λόγω της δυσκολίας τους χρειάζονται πολύ περισσότερη έρευνα. Ακόμα οι περιπέτειες κάποιων ανθρώπων δεν φωτίζονται όσο θα θέλαμε. Είτε γιατί τα πρόσωπα έφυγαν και πήραν τα μυστικά μαζί τους, είτε γιατί οι ελάχιστοι που ζουν για ευνόητους λόγους δεν θέλουν να μιλήσουν. Παρ' όλες τις δυσκολίες προσπάθησα να παρουσιάσω τόσο τα συμβάντα, όσο και τον απόηχό τους με τρόπο, κατά το δυνατόν αντικειμενικό, έξω από σκοπιμότητες και ιδιαίτερες συναισθηματικές εξάρσεις. Οι αναγνώστες θα κρίνουν κατά πόσο το πέτυχα.

Προχωρήσαμε μαζί με τον Ανδρέα Τακαλιό στη συγγραφή ενός βιβλίου, γιατί κρίναμε πως τώρα που τα πάθη έχουν ως ένα σημείο καταλαγιάσει είναι καιρός –60 χρόνια πέρασαν από τότε– να καταγράψουμε βιώματα και να προσκομίσουμε στοιχεία χρήσιμα για την καταγραφή της τοπικής ιστορίας. Βλέπαμε πως κάποια πρόσωπα που είχαν πάρει μέρος θέλαν όχι μόνο να μιλήσουν αλλά και να γράψουν, πριν επέλθει το φυσικό τέλος. Γι' αυτούς όλους, αλλά πιο πολύ για τους αδικοσκοτωμένους άξιζε το τόλμημα. Γνωρίζουμε πως μια σημαντική μερίδα του κοινού ούτε ν' ακούσει θέλει κι ούτε να διαβάσει. Τους σεβόμαστε. Τι λέμε σ' αυτούς; Αν μας κάνουν την τιμή να μας διαβάσουν, να το κάνουν προσεκτικά, να μη σταθούν σε λέξεις και μεμονωμένα αποσπάσματα. Δεν τους ζητάμε ν' αλλάξουν γνώμη. Αυτό δεν είναι εύκολο. Όσοι έζησαν τη δεκαετία 1940-1950 έχουν φκιάξει μέσα τους με βάση τα δικά τους βιώματα τη δική τους ιστορία για τον πόλεμο. Αυτοί, κατά κύριο λόγο, έχουν τη δυνατότητα να μας ελέγξουν. Όσοι πάλι μ' αυτήν τη διαμορφωμένη γνώμη θα αναζητήσουν στο βιβλίο μια επιβεβαίωση των θέσεων τους, όσοι θα ψάχνουν να βρουν σε ποια παράταξη να μας χρεώσουν, είναι πιθανόν ν' απογοητευθούν. Το να μας κατατάξουν κάπου δεν είναι δύσκολο, αλλά δεν είναι και το πρωτεύον. Αδυναμίες θα βρουν. Και ελλείψεις και λάθη. Δεν είναι δυνατόν να χωρέσουν όλα σ' ένα βιβλίο. Για ορισμένα θέματα ακούσαμε δυο και τρεις διαφορετικές εκδοχές. Δεν είναι εύκολο να διακρίνει κανείς πού σταματά η προπαγάνδα κι αρχίζει η (σχετική) αλήθεια. Το πρόβλημα του πώς προσλαμβάνουμε την ιστορία της περιόδου έχει να κάνει και με τις παγιωμένες απόψεις που επιβλήθηκαν απ' τα ιερατεία των δύο πλευρών. Απευθυνόμενοι, τέλος, στους νέους, αυτούς, που τα καλοκαίρια παίρνουν τα βουνά, τους λέμε πως αυτό το πόνημα μπορεί να τους βοηθήσει να μάθουν κάποια πράγματα για τη νεότερη ιστορία του τόπου. Ο Πεντάλοφος, το Επταχώρι, η Φούρκα είναι ανοιχτά μουσεία σύγχρονης ιστορίας. Τους καλούμε ν' ανεβούν στην Πανούκλα, κι όχι μόνο ν' απολαύσουν το φυσικό τοπίο αλλά να δουν και τις αμυντικές κατασκευές που διακρίνονται ακόμα. Μόνο νά 'χουν το νου τους να μην σκαλίζουν. Και μετά Τάλιαρος, Πατώματα, Αι-Λιάς, Επταχώρι, Σαραντάπορος, Κούτσουρο αριστερά, Μπουχέτσι δεξιά, η αρχή του Γράμμου.

Ευχαριστούμε όλους τους χωριανούς που μας βοήθησαν. Οφείλουμε να ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα τον καθηγητή Νίκο Καλογερόπουλο. Ευχαριστούμε επίσης την κ. Ιωάννα Παπαθανασίου, ερευνήτρια των ΑΣΚΙ, που διάβασε σε μια φάση της εργασίας το κείμενο για τις παρατηρήσεις και τις συμβουλές της. Για τον ίδιο λόγο ευχαριστούμε τον Πενταλοφίτη καθηγητή της Ελληνιστικής Ιστορίας στο πανεπιστήμιο του Κοννέκτικατ (ΗΠΑ) Καπετανόπου-

λο Ηλία. Οι περισσότερες φωτογραφίες που περιέχονται στο βιβλίο ανήκουν στον Πενταλοφίτη Αχιλλέα Βούγια. Ευχαριστούμε τα παιδιά του, Λάμπη και Σωκράτη που έσωσαν αυτόν το θησαυρό και τον πρόσφεραν στον Πολιτιστικό Σύλλογο Πενταλόφου. Φωτογραφίες πρόσφεραν επίσης οι: Αντώνης Ζήσου, Βούγιας Δημήτριος (συλλογή Κ. Βούγια), Περβανάς Παύλος, Βεκιάρης Κοσμάς, Σακοράφας Κλεάνθης, Βρουβλιάνη Βασιλική. Οι Βυθινοί: Αραγιά Σωτηρία, Γκάσταρης Χρυσόστομος, Τσιούμας Στέργιος κι ο Βασιάκος Κων/νος, Αθηναίος αυτός. Τους ευχαριστούμε. Ανέκδοτο αρχαιακό υλικό και πληροφορίες μας έδωσε ο χωριανός μας Ιωάννης Τσιτσικλής. Τον ευχαριστούμε ιδιαίτερα.

Θερμές ευχαριστίες στη γυναίκα μου Φανή, που σ' όλο το διάστημα της συγκέντρωσης του υλικού και της συγγραφής του βιβλίου στάθηκε στο πλευρό μου.

Βιογραφικά

Ο Σωτήρης Κάσσο γεννήθηκε στον Πεντάλοφο Κοζάνης το 1936. Μέσα στον Εμφύλιο τελείωσε στο χωριό το Δημοτικό και στη συνέχεια φοίτησε στο ιστορικό Γυμνάσιο Τσοτυλίου, όπου άριστευσε. Σπούδασε παιδαγωγικά στην Ακαδημία Θεσ/νίκης και υπηρέτησε ως δάσκαλος σε πολλά σχολεία. Η αγάπη του για τη γενέθλια γη τον ώθησε νωρίς στην καταγραφή γλωσσικού και λαογραφικού υλικού. Για τις συλλογές γλωσσικού υλικού βραβεύτηκε απ' την Ακαδημία Αθηνών. Γράφει συχνά στην εφημερίδα του πολιτιστικού μας σύλλογου «Πεντάλοφος». Ζει στη Βέροια.

Ο Ανδρέας Τακαλιός γεννήθηκε στο Πεντάλοφο Κοζάνης το 1949. Το 1967 τελείωσε το Γυμνάσιο Τσοτυλίου και στη συνέχεια φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του ΑΠΘ, απ' όπου αποφοίτησε το 1972. Απ' το Φεβρουάριο του 1973 ως τον Μάρτιο του 1975 εργάστηκε με υποτροφία του ιδρύματος Ford ως βοηθός αρχικά και στη συνέχεια ως συντάκτης στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Θεσσαλονίκης για το λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας του καθηγητή Ε. Κριαρά. Απ' το 1977 ως το 2007 εργάστηκε στη Μέση Εκπαίδευση.

Περιεχόμενα

Ο Πεντάλοφος και ο Βυθός στο μεσοπόλεμο	13
Πεντάλοφος - Βυθός Στρατιωτικό και πολιτικό κέντρο της Αντίστασης στη Δ.Μ. 1943-1944.....	20

Μέρος 1ο

Οι απολογισμοί

1. Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο.....	39
2. Προσαχθέντες στον αστυνομικό σταθμό Πενταλόφου	46
Φυλακισθέντες	46
3. Εξορισθέντες.....	47
4. Άνδρες από τον Πεντάλοφο που βγήκαν στο Βουνό	47
5. Γυναίκες που ακολούθησαν τους δικούς τους στο Βουνό	48
6. Αδέλφια που υπηρετούσαν σε αντίθετες παρατάξεις.....	48
7. Παιδιά που ακολούθησαν τους γονείς τους στο Βουνό.....	49
8. Παιδιά που έμειναν στο χωριό με τους παππούδες.....	49
9. Στρατολογηθέντες στον Δημοκρατικό στρατό.....	49
10. Νεκροί Πενταλοφίτες αντάρτες	52
11. Λιποταξίες ανταρτών.....	53
12. Στρατιώτες του Εθνικού στρατού.....	54
13. Αξιωματικοί του Εθνικού στρατού	55
14. Από το Βυθό.....	56
15. Οι εκλογές	59

16. Οι ναρκοθετήσεις	60
17. Τα αρχεία του Αρχηγείου Βοΐου του ΔΣ.....	67

Μέρος 2ο

Τα γεγονότα

Εισαγωγή. Ρευστότητα, στερήσεις, ανασφάλεια, φόβος.

‘Πότε είχαμε αντάρτες στο χωριό και πότε ερχόταν ο στρατός’..... 77

1. Η πρώτη επίθεση των ανταρτών και η κατάληψη του Α.Σ. Πενταλόφου	78
2. Η μάχη μεταξύ ανταρτών και χωροφυλάκων (3/10/46) Τα κομμένα κεφάλια των ανταρτών και η διαπόμπεισή τους	80
3. α) Επιθέσεις κατά εφοδιοπομπών και μετακινούμενων στρατιωτικών τμημάτων	85
β) μια αιματηρή ενέδρα.....	86
4. α) Η φυγή στο Τσοτύλι.....	87
β) Η ζωή στον ανταρτοκρατούμενο Πεντάλοφο	89
5. Η αρπαγή των αιγοπροβάτων	90
6. Η οχύρωση του χωριού.....	92
7. Οι Μάυδες	94
Φυλάκια που επανδρώθηκαν από Μάυδες	95
8. α) Επιθέσεις ανταρτών σε θέσεις που φρουρούσαν Μάυδες.....	97
β) Κατάσταση Μάυδων 1946-47	98
9. Εθνοφρουροί	99
10. Οι «συμμοριόπληκτοι»	99

Μέρος 3ο

Η καθημερινή ζωή

1. Η ανθρωπιστική βοήθεια.....	107
2. Οι αντάρτες ανατινάζουν το παλιό γεφύρι του Φυλάχτη.....	108

3. Ο κανονιοβολισμός του χωριού	110
4. Το κατηχητικό σχολείο	111
5. Τα παιδικά παιχνίδια	115
6. Οι περιορισμοί	119
7. Οι αγγαρείες	120
8. Η ψυχαγωγία	121
9. Η επίσκεψη ανώτερου αξιωματικού στην τάξη μας	121
10. Η καθημερινότητα	122
11. Οι Μακρονησιώτες	123
12. Το στρατιωτικό νεκροταφείο	125
13. Ο Αι-Λιας ο Ζουπανιώτικος	125
14. Ο Τάλιαρος	129
15. Η επίσκεψη των ανώτερων τάξεων στα Τρία Αλώνια	132

Παράρτημα

1. Αρχαιακό υλικό	137
2. Μαρτυρίες	140
3. Ιδιωματικό λεξιλόγιο	178
4. Κυριότερα ονόματα τόπων, χωριών, πόλεων, περιοχών	180
5. Ονόματα προσώπων	182

Φωτογραφικό Παράρτημα	193

Ο ΠΕΝΤΑΛΟΦΟΣ ΚΑΙ Ο ΒΥΘΟΣ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Ο Πεντάλοφος και ο Βυθός (Ντόλος) είναι δυο από τα ορεινά χωριά στις υπώρειες του Βοΐου που ορίζει από τα βορειοδυτικά την ομώνυμη επαρχία (π.ο. Ανασελίτσα) του Νομού Κοζάνης η οποία προς τα ανατολικά ορίζεται από τους ορεινούς όγκους του Σινιάτσικου και του Μπούρινου. Τα χωριά αυτά αποτελούσαν μια κοινότητα (ως το 1880 που ο Ντόλος αποτέλεσε χωριστή κοινότητα), το ξακουστό για τους μαστόρους της πέτρας Ζουπάνι¹. Αυτό, κτισμένο σε υψόμετρο 1060 μ., περιβάλλεται από δάση. Καστανιές στα ανήλια γύρω από το χωριό και στη συνέχεια δρύες, οξιές, πεύκα και έλατα σε μεγάλες εκτάσεις. Τόπος τραχύς, με βαρείς χειμώνες, άγονος, φαίνεται με την πρώτη ματιά πως ήταν κρησφύγετο κυνηγημένων σε δύσκολους καιρούς.

Λίγες είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το διάστημα από το 1918 κι ως το τέλος της δεκαετίας του 1920. Ο επικεφαλής της υποδιοικήσεως Ανασελίτσης Γεώργιος Χαρισίου σε αναφορά του της 30/7/1922 για την επίσκεψή του στο Ζουπάνι, αφού τονίζει πως η κωμόπολις “υπό έποψιν πληθυσμού προόδου και αναπτύξεως κατέχει επαξίως την τρίτην θέσιν” μετά τη Σιάτιστα και τη Σέλιτσα (Εράτυρα), διεκτραγωδεί την κακή κατάσταση των δρόμων του χωριού. Γράφει²: “Τα ωραία και κομψότατα σπίτια των, τα περιλαμπρα και μεγαλοπρεπή σχολεία των, αι γνώσεις και η αξιοζήλευτος μόρφωσις των Ζουπανιτών αποτελούσι φοβεράν δυσαρμονίαν προς τους εξωτερικούς και εσωτερικούς δρόμους των”. Επισημαίνει το πρόβλημα της ύδρευσης κυρίως το καλοκαίρι και προσθέτει χαρακτηριστικά “περί καθαριότητος των δρόμων ουδείς λόγος. Αυτοί καθαρίζονται μόνον υπό ραγδαίας βροχής”. Πληθυσμιακά στοιχεία: Ο Χαρισίου αναφέρει πως το Ζουπάνι έχει 2.800 κατοίκους (460 οικογένειες) κι ο γειτονικός Ντόλος (Βυθός) 800 (140 οικογένειες). Εδώ πρέπει να σταθούμε περισσότερο γιατί ενώ η πρώτη απογραφή³ του 1913 έδινε για τον Πεντάλοφο 2.323 κατοίκους και για τον Βυθό 770, η επόμενη του 1920 δίνει 1560 για τον Πεντάλοφο και 559 για τον Βυθό, στοι-

χεία που παρουσιάζουν απόκλιση απ' τους αριθμούς που δίνει ο Χαρισίου. Πρέπει, βέβαια, να επισημάνουμε πως στις απογραφές καταγράφονται όσοι βρίσκονται σ' ένα συγκεκριμένο τόπο και πως τα χωριά αυτά ποτέ δεν είχαν συγκεντρωμένο τον πληθυσμό τους, λόγω της περιοδικής μετανάστευσης των μαστόρων. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που μπορεί να εξηγήσει τη μείωση είναι η μετανάστευση. Μεγάλη ήταν η μετανάστευση στην Αμερική (απ' το 1890) και από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 στην Αυστραλία. Αναφέρεται μάλιστα ότι πρώτος Μακεδόνας μετανάστης στην Αυστραλία (1915) ήταν ο Ντολιανάτης Βασίλειος Κυριαζής Βλαδές⁴ (1870-1939), αυτός που άνοιξε την πόρτα για πολλούς χωριανούς⁵ του, Ζουπανιώτες και Βοϊώτες που θα πάνε στη συνέχεια. Οι πρώτοι (1924) είναι τέσσερις Βυθινοί: Σ. Λάπας, Α. Νικόδημος, Π. Βλαντές και Σ. Τσιούμας και δυο Πενταλοφίτες: Φ. Τζιόρτζιος και Κ. Ζούγουλος. Υπολογίζεται ότι ως το 1936, 70 χωριανοί μας μετανάστευσαν στην Αυστραλία και κάποιοι απ' αυτούς πήραν και τις οικογένειές τους.⁶ Προς το τέλος της δεκαετίας του 1920 Ζουπανιώτες (μικρός αριθμός) θα μεταναστεύσουν στη Λατινική Αμερική, ενώ θ' ανοίξει ο δρόμος και προς την Αφρική. Αν λάβουμε υπόψη μας αυτά ο αριθμός κατοίκων που δίνει η απογραφή του 1928 (Πεντάλοφος 1708, Βυθός 593) εντυπωσιάζει κι αυτό κατά ένα μέρος οφείλεται στο γεγονός ότι οι πρώτοι μετανάστες συνήθως δεν έπαιρναν μαζί τις οικογένειές τους κι αρκετοί επέστρεφαν. Οι ξενιτεμένοι βοηθούν πολύ τις δυο κοινότητες είτε ως άτομα είτε μέσω των συλλόγων. Στις 3/2/1933 η εφορεία του Δημοτικού Σχολείου ανακηρύσσει⁷ μέγαν ευεργέτην τον Ευάγγελο Κόκκινο, Πενταλοφίτη που είχε προκόψει στη Ρουμανία και κληροδότησε το ποσό των 107.193 δρχ. στο σχολείο της γενέτειρας του. Απ' τις αρχές του αιώνα η Αγαθοεργός Αδελφότης Ζουπανιτών (ιδρύθηκε το 1904) της Αμερικής βρίσκεται πίσω από κάθε τι σημαντικό που γίνεται στον Πεντάλοφο αυτό το διάστημα (σχολείο, έργα ύδρευσης κ.λ.). Η αξία μάλιστα του σχολείου που έκτισαν στις αρχές του αιώνα οι πατριώτες υπολογίζεται το 1930 ότι ανέρχεται στο ποσό του 1.500.000 παλαιών δρχ. Μάλιστα τόσο θετικά κρίνεται το έργο της, που ιδρύεται παράρτημα της Αγαθοεργού Αδελφότητος στον Πεντάλοφο (ΠΑΑΠ). Ό,τι όμως ευδοκιμεί σε μια προηγμένη χώρα, στην πατρίδα δεν βρίσκει πρόσφορο έδαφος. Στις 29/1/1933 στο υπ' αριθ. 57 φύλλο της εφημερίδας «Βόϊον» διαπιστώνεται πως ο Σύλλογος δεν βρίσκει ανταπόκριση στο χωριό (απ' τους 2.000 κατοίκους μόνο οι 65 είναι ενεργά μέλη).

Κατά τα άλλα οι περισσότεροι κάτοικοι των δυο χωριών ασκούν το πατροπαράδοτο επάγγελμα του κτίστη περιερχόμενοι όλη την Ελλάδα. Αρκετοί εί-

ναι κираτζήδες, μια που τα ζώα ήταν απαραίτητα όχι μόνον για τις μεταφορές από και προς το χωριό αλλά και για τις εργασίες μέσα στο χωριό. Τα δυο χωριά δεν παράγουν τίποτε άλλο άξιο λόγου εκτός από κάστανα,⁸ κατόρθωναν όμως αξιοποιώντας και την τελευταία σπιθαμή γης, στηρίζοντας την με πεζούλες, να εξασφαλίζουν το κρασί απ' τ' αμπέλια τους (τα περισσότερα βρίσκονταν στη Νικορίνα) κάποια φρούτα από τα περιβόλια και λαχανικά από τα μπαξέδια τους, αρκετά από τα οποία βρίσκονταν στις όχθες του ποταμιού Πραμόρτσα. Κύριο μέλημα του κάθε νοικοκύρη ήταν να εξασφαλίσει το ψωμί της χρονιάς «να γεμίσει τ' αμπάρια», μια που τα στόματα ήταν πολλά και το ψωμί κυριολεκτικά μετρημένο. Κάθε σπίτι διατηρούσε έναν αριθμό αιγοπροβάτων που τα βοσκούσαν τσομπάνοι παίρνοντας ως αμοιβή τη ρόγα, που πληρώνεται κάθε εξάμηνο. Τα ζώα αυτά είναι τα λεγόμενα μπακάτια, γιατί δεν κατεβαίνουν στα χειμαδιά, μένουν στο χωριό το χειμώνα (οικόσιτα). Το βάρος της οργάνωσης και της διαχείρισης μιας τέτοιας οικιακής οικονομίας, έπεφτε στους ώμους των γυναικών, μια που οι άντρες λείπουν. Για να τα βγάλουν πέρα εθίζονταν από μικρές (όπως, άλλωστε, συνέβαινε, με τους μαστόρους), μαθαίνουν όχι μόνο τα απαραίτητα του νοικοκυριού (μαγειρεύουν, ζυμώνουν, πλέκουν, υφαίνουν) αλλά και τις δουλιές έξω απ' το σπίτι, να μαζεύουν χόρτο, κλαδί και ξύλα, να φορτώνουν γαϊδουράκια και μουλάρια, όσες είχαν, να φορτώνονται οι ίδιες κι οι πιο άξιες απ' αυτές, ν' ανεβαίνουν στα δέντρα, σε καστανιές θεόρατες, για να τσιουλνούν (= χτυπούν με τη βέργα) τις ζιούνες (= το αγκαθωτό περικάρπιο των καστώνων) διακινδυνεύοντας την ίδια τους τη ζωή. Τέτοιες γυναίκες ήταν οι γιαγιάδες κι οι μάνες μας, αξιοθαύμαστες, γυναίκες της Πίνδου. Κι όλα αυτά στο πλαίσιο μιας πλούσιας σε κοινωνικά γεγονότα ζωής, όπου τα ήθη και τα έθιμα (αντέτια) ρυθμίζονται από μια πλούσια παράδοση, που συμβάλλει στη συνοχή των μελών και την ίδια στιγμή είναι επιφυλακτική ως αρνητική απέναντι στο καινούριο («έτσι τα βρήκαμ»). Στο πλαίσιο μιας τέτοιας κοινωνίας είχε διαμορφωθεί μια αντίστοιχη νοοτροπία σύμφωνα με την οποία τα κορίτσια τελειώνοντας το Δημοτικό δεν συνεχίζουν στο ημιγυμνάσιο που λειτουργεί στο χωριό, μένουν στο σπίτι και φροντίζουν για τα ένδον, ενώ τ' αγόρια θα πάνε στους μαστόρους και στα συναφή μ' αυτούς επαγγέλματα, σύμφωνα με τους άγραφους κανόνες της συντεχνίας.

Όλα αυτά όμως αρχίζουν να κλονίζονται προς τέλος της δεκαετίας του 1920. Με τα εμβάσματα των ξενιτεμένων η οικονομία εκχρηματίζεται και μια νέα κοινωνική κατηγορία εμφανίζεται στα χωριά υποκαθιστώντας τις παλιές οικογένειες των προυχόντων της τουρκοκρατίας. Είναι οι «Αμερικάνοι», που

επιστρέφουν καζαντισμένοι στο χωριό ή στέλνουν δολλάρια στις οικογένειές τους, αργότερα οι “Αυστραλέζοι” κι οι “Αφρικάνοι”. Αυτό προκαλεί αναταράξεις, π.χ. στο ζήτημα της προίκας. Πολλά κι άξια κορίτσια δυσκολεύονται να παντρευτούν, ενώ άλλα νεαρής ηλικίας υποχρεούνται να παντρευτούν μεσόκοπους “Αμερικάνους” με το όνειρο του Νέου Κόσμου. Όσπου με τη μεγάλη οικονομική κρίση του 1929 όλα τίθενται εν αμφιβόλω. Όπως γίνεται σ’ όλο τον κόσμο περιουσίες χάνονται, τα εμβάσματα από την Αμερική σταματούν και στις αρχές της δεκαετίας του ’30 οι μαστόροι δεν μπορούν να κάνουν ένα μεροκάματο και περιφέρονται τηδε κακείσε σε άσχημη κατάσταση. Είναι χαρακτηριστικό πως το 1935 γύρω στους 30 Ντολιανιάτες μέσω μιας βελγικής εταιρίας πηγαίνουν να εργαστούν στην Περσία, το σημερινό Ιράν, (κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής). Εκεί έμειναν ως τον Αύγουστο του 1937, οπότε γύρισαν πίσω, γιατί η περσική κυβέρνηση δεν τους διευκόλυνε στην εξαγωγή του συναλλάγματος. Παλιοί Αμερικάνοι που είχαν επιστρέψει χάνουν μεγάλα ποσά και μένουν με μια βαλίτσα γεμάτη άχρηστα χαρτιά. Τώρα ζουν με κάποιες οικονομίες και αγροτικές ασχολίες. Το ημιγυμνάσιο κλείνει το 1929, οι υποσχέσεις των πολιτευτών ότι θα φέρουν το δρόμο δίπλα στην πλατεία, στη Λόντζια, είναι αδύνατο να τηρηθούν. Μετά το 1932 η οικονομική κρίση θα γίνει και πολιτική.

Για το πρώτο μισό της δεκαετίας του ’30 έχουμε τώρα μια εξαιρετική πηγή, μια δεκαπενθήμερη εφημερίδα: το “Βόϊον”, που έβγαζαν στο χωριό τρεις πρωτοπόροι, ο Κώστας Γάρος (συντάκτης, ψυχή της εφημερίδας), ο Θύμιος Σβολιαντόπουλος (ταμίας), κι ο Κώστας Πατούργιας (ιδιοκτήτης αρχικά) από το 1930 ως το 1934, που σταμάτησε, θύμα κι αυτή της οικονομικής κρίσης. Η εφημερίδα “όργανο των απανταχού Πενταλοφίτων”, είναι πολιτική και παρουσιάζει θέματα που αφορούν και γειτονικά χωριά, Γσοτύλι, Επταχώρι, Αυγερινό κ.λ.π., αντιμετωπίζοντας το Βόιο ως σύνολο, όπως δηλώνει κι ο τίτλος της. Το “Βόϊον” προβάλλει την ανάγκη να σπάσει η απομόνωση του χωριού, καθώς η εθνική οδός Φλωρίνης – Νεαπόλεως – Κονίτσης έφτανε στις αρχές της δεκαετίας ως την τοποθεσία “Γραμματικού”, κοντά στη γέφυρα της Βουχωρίνας. Αγωνίζεται λοιπόν να προχωρήσει ο δρόμος και να περάσει από τον Πεντάλοφο, ζητά να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της ύδρευσης και διαμαρτύρεται για την υπολειτουργία κάποιων υπηρεσιών (κενές θέσεις σε σχολεία). Τα της οικονομίας απασχολούν επίσης την εφημερίδα, που συχνά πυκνά έχει τιμοκαταλόγους βασικών προϊόντων. Έτσι, παρακολουθούμε τη ραγδαία πτώση της αγοραστικής δύναμης με την άνοδο τιμών βασικών ειδών:

1931 (φύλλο της 28/10) Άλευρα Α' ποιότητας δρχ. 375 (το σακί)

1932 (φύλλο της 14/8) » 440

Για να γίνουν κατανοητά τα οικονομικά δεδομένα της ζωής παραθέτω ένα απόσπασμα επιστολής που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα "Πεντάλοφος" (φύλλο 3, 1995, σ. 5).

"Τα πρώτα μεροκάματα που πήρα το 1935 το καλοκαίρι που πήγαινα για έκτη τάξη, 11 χρονών. Δυο σοφατζήδες, ο Τέλης Γκάγκας και ο Κοσμάς Κούτσος πήρανε να σοφατίσουνε το σπίτι του Κώστα Τζέλα στον Πεντάλοφο και του Κοσμά Καμπερογιάννη στο Βυθό. Δεν μπορούσανε να βρούνε εργάτη. Ήρθανε στη μάνα μου και της λένε: να μας δώσεις τον Βαγγέλη να μας κουβαλήσει ασβέστη. Ζήτησα 20 δρχ. την ημέρα, αλλά 18 μου έδωσαν. Δούλεψα 30 μεροκάματα και πήρα 540 δρχ. Έδωσα στον Ανδρέα Παπαγιάννη 470 για ένα σακί αλεύρι και μου έμειναν 70 δρχ. Η δουλειά ήτανε απ' το πρωί μέχρι το βράδυ. Το οκτώωρο εφαρμόστηκε μετά το 1936 επί Μεταξά" (Ευάγγελος Σιαλαμάνης, Δομένικο, 3/3/95)

Σε πολιτικό επίπεδο η εφημερίδα είναι αντιβενιζελική. Αυτό γίνεται έκδηλο μετά το 1932, ενώ μετά τις εκλογές⁹ της 5^{ης} Μαρτίου 1933 και τον θρίαμβο των λαϊκών η εφημερίδα ξεσπαθώνει. Στο φύλλο της 19/3/33 δημοσιεύει στην 1^η σ. το ακόλουθο τηλεγράφημα:

ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ ΛΑΪΚΩΝ ΤΗΣ ΠΕΝΤΑΛΟΦΟΥ

Εξοχότατον Π. Τσαλδάρη

ΑΘΗΝΑΣ

ΠΕΝΤΑΛΟΦΟΣ (Ζουπάνιον) απόρθητος Ακρόπολις λαϊκής ιδεολογίας χαιρετίζει Υ. Ε. επί αναλήψει διακυβερνήσεως χώρας παρακαλούσα συνάμα Υμάς και Υπουργόν Συγκοινωνίας επιληφθή εν καιρώ λύσεως Συγκοινωνιακού ζητήματος Πενταλόφου αδικηθέντος ανοικτιρμόνως παρά Βενιζελικού συγκροτήματος.

Εύχεται υψίστω όπως επέλθη αρωγός της Υ.Ε. και συνυπουργών ίνα κάλλιον εξαγάγητε ταλαίπωρον χώραν εκ της μαστιζούσης κρίσεως.

(έπονται υπερεκατόν υπογραφαί)

Στην ίδια σ. ο Γ. Παπαναστασίου εξηγεί σε άρθρο του, γιατί ο απαίσιος Βενιζελισμός ουδέποτε υπερεψηφίσθη εις Πεντάλοφον και μεταξύ άλλων αναφέρει: “Ούτε με ψευδείς υποσχέσεις ούτε και με χιλιάρικα θα μπορέσητε ποτέ, ώ φαυλοκράται οψίπλουτοι, να αλώσητε το λαϊκόν φρούριον της Πενταλόφου. Έχει η Πεντάλοφος μαχητάς τον κ. Γεώργιον Καζάκον, αγνόν πατριώτην, βράχον καλής καρδιάς, τον κ. Αθανάσιον Καρούταν, ακραιφνή ιδεολόγον, πολέμιον Βενιζελικής φαυλοκρατίας μη φειδόμενον...” Η παράθεση των παραπάνω δεν δείχνει μόνο την έξαψη των παθών, μας δίνει και σημαντικές πληροφορίες για τις βαθιές ρίζες του Λαϊκού (φιλοβασιλικού) κόμματος, αλλά και για την ιδεολογική θέση δυο ικανών προσώπων που θα πρωταγωνιστήσουν στο ΕΑΜ Πενταλόφου λίγο αργότερα, του Κ.Γάρου και του Α. Καρούτα. Η ταλαίπωρος χώρα όμως δεν μπορεί να σηκώσει κεφάλι. Στις 18/3/34, ένα χρόνο μετά, γίνεται στον Πεντάλοφο «ογκώδες συλλαλητήριο» (Το «Βόϊον» φύλλο 104, 25/3/34) λόγω «της μαστιζούσης τας εργατικές τάξεις ανεργίας» Στους συγκεντρωθέντες μιλούν ο διευθυντής της εφημερίδας Κ. Γάρος και «διάφοροι εργάται» και εν μέσω των διασταυρουμένων φωνών «θέλουμε ψωμί», «θέλουμε δουλειά» συντάσσεται ψήφισμα.

Στις 30 Μαΐου 1935 αναγνωρίστηκε από το πρωτοδικείο Γρεβενών το Σωματείον Οικοδόμων Περιφέρειας Πενταλόφου (εκπροσωπούσε τα μαστοροχώρια του Βοΐου και των ομόρων κοινοτήτων της επαρχίας Γρεβενών), ένα από τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα (μ’ αυτό του Λεχόβου) όχι μόνο της Δ.Μ αλλά και της χώρας. Την προσωρινή διοικούσα επιτροπή αποτελούσαν οι: Ζ. Κάσσοσ, Μ. Πετρόπουλος, Σ. Ταρνανάς, Κ. Μόκας, Σ. Τσίτας, Ι. Μπαμπαλής, Γ. Ζιόκαρης, Κ. Τακαλιός, Κ. Γκάσταρης. Η σύνθεση της επιτροπής δείχνει διακομματική εκπροσώπηση, πρέπει όμως να λάβουμε υπόψη ότι από τους παραπάνω οι: Μ. Πετρόπουλος Σ. Ταρνανάς (Πενταλοφίτες) και οι εκ Βυθού Κ. Μόκας, Σ. Τσίτας και Κ. Γκάσταρης συνδέονται με το ΚΚΕ. Στο άρθρο 2 του καταστατικού διαβάζουμε ότι σκοπός είναι: “Η αδελφική συνένωσις και αλληλεγγύη των μελών αυτού προς εξύψωσιν της ηθικής, οικονομικής και ταξικής επαγγελματικής καταστάσεως” Το σωματείο θα λειτουργήσει και στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά. Αντιπρόσωποι του σωματείου αυτού και του αντίστοιχου του Λεχόβου, όταν η κυβέρνηση Μεταξά θα απαγορεύσει την κίνηση των μαστόρων εκτός του νομού, θα κατεβούν στην Αθήνα και θα πετύχουν για τα μέλη τους την άρση του μέτρου. Το Σωματείο θα βοηθήσει τους μαστόρους στα δύσκολα μεταπολεμικά χρόνια, όταν για τις Αρχές ο οικοδόμος ισοδυναμούσε σχεδόν με τον κομμουνιστή.

Σημειώσεις

1. Τα παλιά ονόματα άλλαξαν το 1927. Ο Πεντάλοφος μετονομάστηκε Πετρόβουνο ή Πετροβούνιο, δεν κράτησε όμως για πολύ αυτό το όνομα. Στις 14/5/28 πήρε το σημερινό του όνομα. Ο Ντόλος συνέχισε να αποτελεί ανεξάρτητη κοινότητα με το όνομα Βυθός που αποτελεί μετάφραση του παλαιού ονόματος.

2. Βλ. Βασίλη Αποστόλου Οι οικισμοί της Ανασελίτσης το 1922 σ. 64 (έκδοση Δήμου Ασκίου. Κοζάνη 2006).

3. Τα στοιχεία για τον πληθυσμό και τις μετωνομασίες Αντωνιάδου Αριάδνη Δημογραφικά στοιχεία Βυθού και Πενταλόφου Κοζάνης <www.vithos-voiou.org.gr>.

4. Βλ. Χ. Μανδατζή Τάσεις εξωτερικής μετανάστευσης από το Νομό Κοζάνης σ. 189 του τόμου Κοζάνη - Γρεβενά (επιμέλεια Ν. Καλογερόπουλου, εκδ. University Press, Θεσ/νίκη 2004), όπου αναφέρεται ένα σύντομο βιογραφικό του Βλαδέ (Βλαντές). Να παρατηρήσουμε εδώ πως μέλη της οικογένειας των Βλαντέδων ζουν και σήμερα στη Ν. Ζηλανδία.

5. Ο Βυθινός Σπύρος Λάπας υπήρξε από τους πρώτους που εργάστηκαν σε εργοστάσιο υποδηματοποιίας στη Μελβούρνη, ενώ ο ράφτης Ξενοφών Καραμπελιάς από τον Πεντάλοφο πήγε εκεί το 1925 και εγκαταστάθηκε στη Μελβούρνη, αφού πρώτα δούλεψε για έξι μήνες στην αχανή ύπαιθρο της Δυτικής Αυστραλίας (ό.π.189)

6. Βλ. Στεφάνου Αγακίδη, Δυτικομακεδόνες μετανάσται στην Αυστραλία. Πρώτοι οι Βυθινοί και οι Πενταλοφίται, Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1937 σ.185/6

7. Βλ. «το Βόϊον» 26/2/1933 σ. 2

8. Σύμφωνα με τον Πασιαλή, δασονόμο Ανασελίτσης, το 1930 η Κοινότητα παρήγε περί τας 50.000 οκάδας κάστανα (αμπόλιαστα) [βλ. Κων/νου Πασιαλή Το μέλλον της Ανασελίτσης. Μελέτη περί δεδροκομίας, Κοζάνη 1930 σ. 33]. Ποσότητες καστώνων πουλούσαν οι γυναίκες στα γειτονικά χωριά, ένα μέρος όμως το αντάλλαζαν με λάχανα και πράσα στα χωριά Μόρφη και Βουχορίνα. Σημειώνουμε πως την ίδια χρονιά τα κάστανα είχαν 4 δρχ. η οκά, τα λάχανα 3 και τα 100 πράσσα 30 δρχ. (βλ. Βόϊον, φύλλο 2, 7/12/30 σ.2)

9. Στις εκλογές αυτές στα δυο τμήματα του Πενταλόφου (σ' αυτά ψήφισαν κι οι Διλοφίτες κι οι Βυθινοί) επί συνόλου ψηφισάντων 387 το ΚΚΕ έλαβε 16 ψήφους (το «Βόϊον» 19/3/33 σ. 2).

ΠΕΝΤΑΛΟΦΟΣ - ΒΥΘΟΣ

Στρατιωτικό και πολιτικό κέντρο της Αντίστασης στη Δ.Μ. 1943-1944

Σύντομη αναφορά

Επιστρέφοντας από την Αλβανία αρκετοί από τους πολεμιστές των περιόχων Βοΐου και Γρεβενών, που ανήκαν κυρίως στο 53^ο σύνταγμα πεζικού της 9^{ης} Μεραρχίας κρύβουν τα όπλα τους. Από την άλλη μεριά ο τρόπος που έγινε η οπισθοχώρηση (καθυστέρηση διαταγής για σύμπτυξη του στρατού και η διάσπαση του αριστερού της γραμμής άμυνας του Αλιάκμονα στις 12 Απριλίου του '41 από τις Γερμανικές δυνάμεις) δυσκόλεψαν την προσπάθεια του στρατού (ΤΣΔΜ). Στις 15 Απριλίου οι Γερμανοί με στόχο να κλείσουν το δρόμο προς ανατολάς πέρασαν τον Αλιάκμονα με σχεδίες κοντά στη Νεάπολη Βοΐου (μια που η γέφυρα είχε καταστραφεί από οπισθοχωρούντα τμήματα της ΧΙΙης Μεραρχίας) με αποτέλεσμα τμήματα στρατού να παραδοθούν στον εχθρό και άλλα να βαδίσουν δυτικά προς την Ήπειρο. Από τα χωριά της γραμμής Πολυνέρι, Καλλονή (περιοχής Γρεβενών), Πεντάλοφο, Αυγερινό (Βοΐου) πέρασε πολύς στρατός σε κατάσταση αποσύνθεσης. Οι στρατιώτες δίνουν ό,τι είχαν για ένα κομμάτι ψωμί και ορισμένοι εγκατέλειπαν και τα όπλα τους για να περπατούν ελαφρότεροι. Αυτά τα όπλα θα τα μαζέψουν νέοι των ορεινών χωριών και θα τα χρησιμοποιήσουν αργότερα στην Αντίσταση. Ο Βυθινός Νίκος Καραγιάννης, ένας από τους πρώτους αντάρτες του ΕΛΑΣ στην περιοχή και άριστος σκοπευτής, που η οικογένεια του είχε μύλο στο ποτάμι Πραμόρτσα, ΒΑ του Βυθού, συγκέντρωσε αρκετά όπλα κι ένα οπλοπολυβόλο, σύμφωνα με μαρτυρία στον γράφοντα του χωριανού του Χρυσόστομου Γκάσταρη.

Και στις αρχές της δεκαετίας του '40 ο Πεντάλοφος και ο Βυθός κρατούν τον κόσμο τους. Και τα δυο αριθμούσαν πάνω από 2.500 κατοίκους (1752 ο Πεντάλοφος και 800 ο Βυθός). Για τη συμβολή του άμαχου πληθυσμού των χωριών του Βοΐου στην έκβαση της μάχης της Πίνδου έχουν γραφεί αρκετά. Ο Πεντάλοφος απέχει μόλις 17 χλμ. από το Επταχώρι, έδρα του αποσπάσμα-

τος της Πίνδου, και οι κάτοικοί του, όπως κι αυτοί του Βυθού, όχι μόνο άνοιξαν τα σπίτια τους και φιλοξένησαν τη νύχτα της 28^{ης} προς την 29^η Οκτωβρίου αξιωματικούς και στρατιώτες των πρώτων ταγμάτων, που κινήθηκαν προς ενίσχυση του αποσπάσματος της Πίνδου, αλλά και βγήκαν από τα σπίτια τους με δαδιά αναμμένα για να εντοπίσουν και να καθοδηγήσουν στρατιώτες που βαδίζοντας υπό καταρρακτώδη βροχή και βαθύ σκότος είχαν χάσει τον προσανατολισμό τους.

Ο χειμώνας του '41-'42 είναι φοβερός για όλη τη χώρα. Η κατάσταση στα ορεινά μαστοροχώρια του Βοΐου είναι δραματική. Και προπολεμικά το ψωμί δεν έφτανε, τώρα λείπει εντελώς. Για να εξασφαλίσουν γέννημα, λίγες οκάδες στάρι η καλαμπόκι, ομάδες ομάδες, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν αγόρια και κορίτσια 12 ετών, κατεβαίνουν οι περισσότεροι με τα πόδια στα χωριά της Εορδαίας και της Φλώρινας, για “νταλέκου”= αναζήτηση τροφής, ζητιανιά. Εκεί προσφέροντας εργασία ή ζητιανεύοντας, σε συνθήκες έσχατης ταπεινώσης ορισμένες φορές, θα εξασφαλίσουν λίγη τροφή και θα επιβιώσουν αυτοί οι ολιγαρκείς από τη φύση τους, σκληραγωγημένοι, μα και περήφανοι άνθρωποι των βουνών χάρη στη γενναιοδωρία των κατοίκων των περιοχών αυτών, Ποντίων και Σλαβόφωνων. Οι κοινωνικές ρίζες της Αντίστασης βρίσκονται και σ' αυτές τις φοβερές εμπειρίες και ταπεινώσεις του νταλέκου.

Στο τέλος του '41 και μέσα στο '42 οι Ιταλοί ήρθαν περισσότερο από δυο φορές στον Πεντάλοφο αναζητώντας όπλα. Καθώς μπαίνουμε στο '42 σχηματίζονται στον Βυθό και στον Πεντάλοφο οι πρώτοι Εαμικοί πυρήνες. Σημαντική συμβολή σ' αυτό είχαν οι διαφωτιστές Κοσμάς Γκιούρης και Κωνσταντίνος (Ντίνας) Γκάγκας. Ο πρώτος, αδελφός του πλουσιότερου Βυθινού στη δεκαετία το '30, του Νίκου Γκιούρη (Γκιουρονίκου) επηρέασε τον μικρό ανιψιό του Βασίλειο Γκιούρη, γιο του Νίκου. Ο μικρός Βασιλάκης όντας ακόμα μαθητής του Δημοτικού ανοίγει και διαβαζει τον Ριζοσπάστη και βλέπει τα έντυπα που φέρνει στο χωριό ο θεός του, που εκεί γύρω στα 1933 διατηρεί καφενείο στο Βυθό, ενώ το 1938-39 στα 17 του, μαθητής του Γυμνασίου Τσοτυλίου μεινται στο παράνομο ΚΚΕ και δρα κατά την κατοχή στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ο Κ. Γκάγκας, Πενταλοφίτης ήταν γαμπρός στο Βυθό, όπου είχε ανοίξει ένα τσαγκάρικο. Ο Βυθός είχε κομμουνιστική οργάνωση απ' το 1927 μέλη της οποίας ήταν οι μαστόροι (οικοδόμοι): Στέργιος Κριμνιώτης, Χαράλαμπος Μητράκας, Κων/νος Μόκας, Κώστας Γκάσταρης, Γιάννης Ψάλτας κ.ά. Ορισμένοι απ' αυτούς γνώρισαν τις κομμουνιστικές ιδέες στα ταξίδια τους στην παλιά Ελλάδα (περιοχή Λιβαδιάς και Θήβας), όπου εκτός των άλλων υπήρχαν εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας. Στον Πεντάλοφο τον πυρήνα της Εα-

μικής οργάνωσης αποτέλεσαν οι: Γεώργιος Καλαμάς, Απόστολος Κούτσος, Στέργιος Ταρνανάς, Μιχαήλ Πετρόπουλος και, βέβαια, ο Κων/νος (Ντίνας) Γκάγκας, γραμματέας της οργάνωσης. Οι προηγούμενοι ήταν και προπολεμικά μέλη του ΚΚΕ. Σημαντικό ρόλο στο στήσιμο της οργάνωσης του ΕΑΜ Πεντάλοφου και Βυθού είχαν ο Παπαδημητρίου Ηλίας (Λιάκος), που εργαζόταν στο ταχυδρομείο του χωριού κι ο Ανδρέας Κοτόπουλος απ' το Τσακνοχώρι Βοΐου (μαρτυρία Βασιλείου Καρούτα 1996). Ενώ όμως στον Βυθό η συμμετοχή¹ στο ΕΑΜ υπήρξε ομόθυμη, λόγω της ιδεολογικής και κοινωνικής υπεροχής τοπικών στελεχών του ΚΚΕ, δεν συμβαίνει το ίδιο με τον Πεντάλοφο. Εδώ η παρουσία προσώπων επιρροής, όπως οι: Αλέξανδρος Βαζάκας, δικηγόρος, Ανδρέας Κόκκινος, γιατρός, Μιλτιάδης Πόρτης, ταγματάρχης, Κοσμάς Τζιουρέλας, δάσκαλος, έφεδρος ανθυπολοχαγός, Χαραλαμπος Τσιότσης² σε συνδυασμό με τα ισχυρά ερείσματα που είχε στο χωριό προπολεμικά το λαϊκό κόμμα (κύριος φορέας φιλοβασιλικών της χώρας) λειτουργεί ανασταλτικά στην αθρόα συμμετοχή στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Οι αξιωματικοί Μιλτιάδης Πόρτης, Κοσμάς Μπουλογιάννης, Κοσμάς Τζιουρέλας μαζί με άλλους μονίμους και εφέδρους αξιωματικούς στο Βόιο δραστηριοποιούνται νωρίς (το 1942) ως μέλη της ΥΒΕ/ΠΑΟ³. Στο ξεκίνημα οι δυο κινήσεις συνεργάζονται και συμπλέουν, όχι όμως για πολύ. Ως τον μοιραίο Απρίλιο του '43. Μαζική και ενωτική υπήρξε η συμμετοχή ανδρών των δυο χωριών στον Φαρδύκαμπο. Η πετυχημένη έκβαση της μάχης του Φαρδύκαμπου (6-7 Μαρτίου 1943), όπου ένα ολόκληρο ιταλικό τάγμα αιχμαλωτίστηκε, είχε ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση των περιοχών Γρεβενών και Βοΐου δυτικά του Αλιάκμονα και "μέχρι των προθύρων της Καστοριάς". Η εμφάνιση όμως ανταγωνιστικών προς το ΕΑΜ ομάδων, η «στάσις», «αντεπανάστασις», κατά το ΕΑΜ, του Αυγερινού, η σύλληψη (6/4/1943) του Μιλτιάδη Πόρτη στο σπίτι του στον Πεντάλοφο από ομάδα κρούσης του ΕΛΑΣ, η επίθεση του ΕΛΑΣ εναντίον των αντιφρονούντων στον Αυγερινό τον Απρίλιο (8/4/43) κάτω από αμφιλεγόμενες συνθήκες (για τη συμπλοκή στον Αυγερινό υπάρχουν αντικρουόμενες απόψεις), η διάλυση της ομάδος, η σύλληψη αξιωματικών και πολιτών και η εκτέλεση⁴ τεσσάρων απ' αυτούς (μεταξύ αυτών κι οι Πόρτης και Κοσμάς Μπουλογιάννης) μετά από παρωδία δίκης στη Βουχορίνα (έδρα του Αρχηγείου) επέτρεψε στον ΕΛΑΣ να κυριαρχήσει στρατιωτικά, τον αποδυνάμωσε όμως ηθικά και πολιτικά, και του στέρησε τη δυνατότητα να προσεταιρισθεί ικανούς αξιωματικούς. Ο πολιτικός και στρατιωτικός ηγεμονισμός του ΕΑΜ/ΚΚΕ δεν έδινε καμιά άλλη δυνατότητα σε φιλοβασιλικούς, συντηρητικούς και φιλελεύθερους αξιωματικούς: ή θα προσχωρούσαν στο ΕΑΜ και θα συνεργάζονταν ή...

Η μονοπώληση της αντίστασης εκφράζεται στον απλό κόσμο με το σύνθημα: «όποιους δεν είναι μι το ΕΑΜ, είναι πέρα απ' του πουτάμ'». Θύματα αυτού του δόγματος είναι οι αξιωματικοί που πέρα απ' τις ιδεολογικές διαφορές και τις φιλοδοξίες τους διαφωνούσαν καίρια με την τακτική του αγώνα. Ήταν αντίθετοι με την συγκέντρωση μεγάλου αριθμού ανταρτών στα ορεινά χωριά θεωρώντας ότι έτσι χειρότερευε το πρόβλημα του επισιτισμού και αυξάνονταν ο κίνδυνος αντιποίνων (Ι. Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων* τομ. Α, σ. 108). Οι συνέπειες θα φανούν αμέσως και θα είναι ολέθριες. Ο κόσμος στα περισσότερα χωριά της περιοχής χωρίζεται στα δυο, μετριοπαθείς αξιωματικοί αποχωρούν από τον ΕΛΑΣ, και το κλιμάκιο ανωτέρων στελεχών του ΚΚΕ (Κερασίδης, Ζησιάδης ή Τερπόφσκι, Μέντζος κι άλλοι τρεις), που είχε έλθει στο Βόιο, επιστρέφοντας στη Θεσ/νίκη συλλαμβάνονται από αντάρτες της ΠΑΟ και εκτελούνται στα Ίμερα Κοζάνης τον ίδιο μήνα. Μια ακραία εγκληματική πράξη εκδίκησης συνέχεια του φαύλου κύκλου της Βουχωρίνας.

Ο κόσμος στον Πεντάλοφο παγώνει. Ο ταγματάρχης Πόρτης, που είχε πολεμήσει στη Μ. Ασία και στην Αλβανία, ήταν πρόσωπο σοβαρό και σεβαστό στον Πεντάλοφο, είχε συντελέσει στην υδροδότηση του ως μηχανικός που ήταν και, μετά την επιστροφή του από το μέτωπο της Αλβανίας, είχε συλληφθεί από τους Ιταλούς και είχε κλειστεί για ένα διάστημα στις φυλακές της Κόνιτσας. Το ότι είχε υπηρετήσει ως νομάρχης Έβρου την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, αυτό και μόνο δεν δικαιολογεί την εκτέλεσή του. Ο Κοσμάς Μπουλογιάννης από το Δίλοφο Βοΐου, αξιωματικός της Σχολής των Ευελπίδων, όπου είχε πρωτεύσει, μαχητής του '40, στην πρώτη γραμμή στη μάχη στο Φαρδύκαμπο, ήταν πολύ γνωστός και αγαπητός στον Πεντάλοφο, καθότι, πέραν των άλλων, ήταν αρραβωνιασμένος με Πενταλοφίτισσα. Όσοι εκτελέστηκαν στη Βουχωρίνα κι αυτοί που αφέθηκαν ελεύθεροι, φιλοβασιλικοί ή ό,τι άλλο μπορεί να ήσαν, προδότες όμως όχι. Ήσαν πατριώτες όπως κι άλλοι που αντιμάχονταν τον κατακτητή και η εκτέλεσή τους συνιστά πολιτικό έγκλημα που βαρύνει το ΚΚΕ, αρχή δεινών. Ο Αθανάσιος Καρούτας, υπεύθυνος του ΕΑΜ του χωριού, κατηγορείται για τη στάση του. Ο Καρούτας ήταν προσωπικός φίλος του Πόρτη. Παράγοντες του χωριού κι ο κόσμος του ζητούσαν εξηγήσεις. Τί δυνατότητες όμως είχε το τοπικό ΕΑΜ να σώσει τους Πόρτη - Μπουλογιάννη; Πολύ λίγες ως ελάχιστες. Γνωρίζουμε πως πήρε πρωτοβουλίες. Έστειλε στο Επταχώρι τον Ανδρέα Κόκκινο, τον γιατρό, πρόσωπο υψηλού κύρους. Ποιος ο σκοπός της αποστολής; Κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει τι συζήτησε και τι ζήτησε από τους Επταχωρίτες και τον Γιαννούλη ο Α. Κόκκινος. Αν όμως λάβουμε υπόψη μας ότι την ίδια μέρα είχε περάσει από το Επταχώρι ο αδελφός του Πόρτη Σταύρος⁵

και ο γαμπρός του Ζιόκαρης Γεώργιος, οι οποίοι ενημέρωσαν τους Επταχωρίτες για τα συμβάντα στον Πεντάλοφο και ξήτησαν τη βοήθειά τους, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Γιαννούλης ακούγοντας τι είχε γίνει στον Πεντάλοφο δέχεται να πάει μαζί με τον Κόκκινο όχι, βέβαια, για να γνωριστεί με τους καπεταναίους. Θέλει να δει τι ακριβώς γίνεται και, ενδεχομένως, να μεσολαβήσει να απελευθερωθεί ο Πόρτης; Μεταξύ των κομμουνιστών του ΕΑΜ, ως γνωστό, ήταν εδραιωμένη η άποψη ότι ο Γιαννούλης ήταν αντίθετος με τις κινήσεις αυτές που οδήγησαν στην αιματοχυσία. Πρέπει να κατανοήσουμε ότι στους πρώτους μήνες του 1943 μικρές ομάδες ανταρτών κινούνται με επικεφαλής τοπικούς αξιωματικούς, όλα είναι ρευστά και αβέβαια. Γι' αυτό και όταν οι επικεφαλής των Ελασιτών που είχαν έλθει στον Πεντάλοφο, ενημερώθηκαν από τον υπεύθυνο του χωριού για την αποστολή του Κόκκινου αντιμετωπίζουν τον ερχομό του Γιαννούλη ως εχθρική ενέργεια. Όταν νωρίς το απόγευμα της ίδιας μέρας ο Γιαννούλης με τον γιατρό επέστρεφαν στον Πεντάλοφο, μια ομάδα με επικεφαλής τον Νταϊλιάνη από τις Κυδωνιές Γρεβενών είχε στήσει τα πολυβόλα και τους περίμενε στ' Παππ' του πηγιάδ' με εντολή να μη περάσει στον Πεντάλοφο οπλισμένη ομάδα «να τους χτυπήσουμε χωρίς ειδοποίηση» γράφει⁶ ο Νταϊλιάνης. Ο Κόκκινος, ένας άνθρωπος που δεν αναλάμβανε πολιτικές αποστολές με την αυστηρή έννοια του όρου, είχε κάνει το καθήκον του, ο Γιαννούλης άοπλος οδηγήθηκε στον Πεντάλοφο όπου εκών άκων συμφώνησε με τους συμμαθητές του στο Τσοτύλι Θεοχαρόπουλο, Λιάκο κ.λ. Και νά θελε (αν ήθελε) να μεσολαβήσει δεν μπορούσε. Ο Γιαννούλης πρέπει να κατάλαβε απ' την υποδοχή τί τον περίμενε αν αντιδρούσε. Το κλιμάκιο του Μακεδονικού Γραφείου του ΚΚΕ κι ο περιβόητος φίλος Γ (Θωμάς Ιωαννίδης) είχαν πάρει τις αποφάσεις τους. Η μέρα αυτή, άλλωστε, θα προδιαγράψει και το δικό του άδοξο τέλος. Τον Αύγουστο του 1948 θα εκτελεστεί. Στο φάκελο που είχε το ΚΚ γι' αυτόν και αφορούσε την περίοδο του ΕΛΑΣ υπήρχαν επιβαρυντικά στοιχεία για τη στάση του στο ζήτημα των αξιωματικών. Το απόγευμα της ίδιας μέρας οι Θεοχαρόπουλος και Καρούτας μίλησαν στον λαό του Πενταλόφου. Τον έπεισαν; Μάλλον όχι. Ακόμα κι αν με την προχώρηση στο ΕΑΜ του Καρούτα, ενός προσώπου με κύρος, κάθε άλλο παρά κομμουνιστή, είχε κατορθώσει το ΕΑΜ νά 'χει μια σχετικά ικανοποιητική παρουσία στον Πεντάλοφο, στην πολιτική ατμόσφαιρα, που θα διαμορφωθεί στο χωριό τον Απρίλη του '43, το κοινό του, φιλοεαμικό ή μη (πολύ περισσότερο, βέβαια, το δεύτερο) ποτέ δεν θα μπορέσει να ξεπεράσει το σοκ των εκτελέσεων.

Η επίθεση αντιποίνων των Ιταλών που θα φθάσουν το Μάρτη ως το Τσοτύλι αναγκάζει τους αντάρτες στις αρχές του θέρους του '43 να μεταφέρουν

το αρχηγείο τους απ' τη Βουχωρίνα και την Ομαλή στον Πεντάλοφο, που μαζί με τον γειτονικό Βυθό θα εξελιχθεί σε στρατιωτικό και πολιτικό κέντρο της Αντίστασης σ' όλη τη Δ.Μ. Θα τους ακολουθήσει, εγκαταλείποντας το Ροδοχώρι και το Κριμίνι, η Αγγλική αποστολή υπό τον ταγματάρχη Χάμμοντ. Το κύριο σώμα της θα εγκατασταθεί στο σπίτι της Αφροδίτης Ιωάννου (οικία Παπαγιάννη), κι έτσι η διοίκηση των ανταρτών κι αντίστοιχη των Άγγλων θά 'ναι δίπλα δίπλα σ' όλο το υπόλοιπο διάστημα ως τις αρχές φθινοπώρου του '44. Οι εαμικές επιτροπές των δυο χωριών θα δραστηροποιηθούν, οι Πενταλοφίτες και οι Βυθινοί θ' ανοίξουν τα σπίτια τους, μερικά από τα οποία, κτισμένα στην περίοδο του μεσοπολέμου, με χρήματα των ομογενών της Αμερικής, αρχοντόσπιτα, πληρούσαν ως ένα βαθμό ακόμα και τις απαιτήσεις των Εγγλέζων. Όπως, χαρακτηριστικά γράφει⁷ ο Σταύρος Θεοδοσιάδης: «Κυψέλη μελισσών Εαμικής οργανώσεως και Ελασικής δραστηριότητος αναδεικνύεται, μικρόν και κατ' ολίγον, η ορεινή κωμόπολις αυτή, παράρτημα της οποίας γίνεται ο γειτονικός Βυθός.»

Από το τις αρχές του θέρους του '43 κι ως το τέλος περίπου της κατοχής ο Πεντάλοφος και ο Βυθός είναι μια απ' τις πρωτεύουσες της ελεύθερης Ελλάδας. Στο διάστημα αυτό στο χωριό έχει την έδρα του το γενικό Αρχηγείο του ΕΛΑΣ Δ. Μακεδονίας κι από τον Αύγουστο του ίδιου έτους η 9^η Μεραρχία, με τρία συντάγματα, το 27^ο, 28^ο, και 53^ο (το τελευταίο με έδρα τον Αυγερινό, μια κωμόπολη που απέχει 8 χλμ. απ' τον Πεντάλοφο). Στον Πεντάλοφο υπό τον Ν. Χάμμοντ (ταγματάρχη Eggs) τους πρώτους οχτώ μήνες έχει επίσης την έδρα της η Αγγλική αποστολή που συντονίζει τους Βρετανούς συνδέσμους σ' όλο το βόρειο Ελληνικό χώρο και διανέμει τη βοήθεια, πυρομαχικά, τρόφιμα, φάρμακα και, βέβαια, τις περιλάλητες χρυσές λίρες. Ο Πεντάλοφος είχε οργανωμένο σωματείο κираτζίδων, οι οποίοι αναλάμβαναν επαγγελματικά τις μεταφορές, με όρους όμως που διέπουν τις στρατιωτικές αποστολές. Οι αποστολές (convoys) ήταν σε ορισμένες περιπτώσεις (όπως αυτές στην Ήπειρο) τεράστιες και πολύ δύσκολες από άποψη καιρικών συνθηκών και στρατιωτικών κινδύνων.

Η Μεραρχία στεγαζόταν αρχικά στο σπίτι της Αναστασίας Πανταζή, της Τασιούλινας, όπως την ονόμαζαν, αριστερά καθώς μπαίνουμε στο χωριό. Παιδί στη δεκαετία του '50 θυμάμαι τους τοίχους της βάσης, αυτοί μόνο είχαν απομείνει από το αρχοντόσπιτο, που είχαν πυρπολήσει οι Γερμανοί. Αρχικά οι χώροι του είχαν λειτουργήσει ως νοσοκομείο, ένα καλά οργανωμένο νοσοκομείο για τα δεδομένα της εποχής, που τον Δεκέμβρη του '43 μεταφέρθηκε (για λόγους ασφαλείας) και στεγάστηκε στο γειτονικό Δίλοφο Το νο-

σοκομείο⁸, εξυπηρετούσε τις ανάγκες της Μερραρχίας και του πληθυσμού των γύρω χωριών. Θα ήταν παράλειψη να μη τονιστεί στο σημείο αυτό η μεγάλη συμβολή του χειρουργού γιατρού Αλέξανδρου Βασιλόπουλου που διατηρούσε κλινική στα Γρεβενά και ο οποίος χωρίς να είναι «ούτε καν εαμικός», όπως γράφει⁹ ο Θεοδοσιάδης, οργάνωσε και διηύθυνε για μήνες ανιδιοτελώς το νοσοκομείο Πενταλόφου βοηθώντας στην πράξη τον μαχόμενο ΕΛΑΣ. Το ίδιο ισχύει και για τον Πενταλοφίτη γιατρό Ανδρέα Κόκκινο, τη μορφή του οποίου με συγκίνηση φέρνω τώρα στο νου μου, και του οποίου το εγκώμιο πλέκει¹⁰ ο Θεοδοσιάδης και επαινετικά σ' αυτόν αναφέρεται ο Χάμμοντ. Κι αυτός χωρίς να ανήκει στο ΕΑΜ (το αντίθετο) πρόσφερε τις υπηρεσίες του στον αγώνα και στους δοκιμαζόμενους χωρικούς σχεδόν δωρεάν, κάτι που συνέχισε να κάνει και μετά την απελευθέρωση παραμένοντας στο χωριό, που λάτρευε, και στη συνέχεια στο Τσοτύλι.

Λειτουργούσε επίσης τυπογραφείο¹¹, στο οποίο εργαζόταν ο Πενταλοφίτης αγωνιστής Κωνσταντίνος Γάρος. Το τυπογραφείο ανήκε στον Σιατιστινό Τζώνο Παντελή και είχε μεταφερθεί εκεί απ' τα Γρεβενά. Στον Πεντάλοφο επίσης είχε την έδρα του το Δ/Μακεδονικό Συμβούλιο του ΚΚΕ και της ΕΠΟΝ (αργότερα και το Μακεδονικό) και μετά τη συγκρότηση της ΠΕΕΑ (11 Μαρτίου του '44) η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (κλιμάκιο της ΠΕΕΑ με διοικητή τον Λεωνίδα Καραμαούνα). Σώζονται στο χωριό σπίτια όπου φιλοξενήθηκαν στελέχη του ΚΚΕ (Στρίγκος, Καραγιώργης, Βαφειάδης κ.α.) και προσωπικότητες, όπως ο Σαράφης, και ο δεσπότης Ιωακείμ. Υπάρχουν επίσης χώροι αποθήκευσης πυρομαχικών και τροφίμων καθώς και βοηθητικές υπηρεσίες (στον Βυθό ήταν τα συνεργεία υπόδησης και ένδυσης).

Δυο ακόμα χώροι αξίζουν την αναφορά μας. Το περικαλλές διδακτήριο, τα "εκπαιδευτήρια Ζουπανίου", ένα από τα αξιολογότερα σχολικά κτίρια σ' όλη τη Μακεδονία, που είχε κατασκευαστεί την πρώτη δεκαετία του 20ου αι. με χρήματα των εν Αμερική πατριωτών, αυτών που είχαν μεταναστεύσει στο Νέο Κόσμο στο τέλος του 19^{ου} αι. Το σχολείο σε σχήμα Π στην πίσω πλευρά με μεγάλες αίθουσες και με αίθουσα τελετών καθώς δυο από τις κεντρικές άνοιγαν, με επιβλητικό πρόπυλο, έργο του Διλοφίτη αρχιτέκτονα Γεωργίου Τζιούφα και Ζουμπανιωτών μαστόρων - πετράδων, χρησίμευσε ως χώρος συγκεντρώσεων, τελετών και διασκεδάσεως καθώς εκεί έγιναν οι περισσότερες χοροεσπερίδες της ΕΠΟΝ, με ανανέωση του χορευτικού ρεπερτορίου. Στις εκδηλώσεις αυτές χορεύτηκε στο Βόιο ταγκό και άλλοι μοντέρνοι χοροί με μαζική συμμετοχή νέων, πράγμα που εξέπληξε και σ' ορισμένες περιπτώσεις εξόργισε την πολύ συντηρητική τοπική κοινωνία. Σ' αυτό το σχολείο ο θεα-

τρικός όμιλος του Μακεδονικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ που τον κατηύθυνε ο Γιώργος Καφταντζής¹² έδωσε την πρώτη παράσταση στις 5-3-44 παρουσία του Λεωνίδα Στρίγκου, Μάρκου Βαφειάδη, Νίκου Γεωργαλή (Δάνου), Λεωνίδα Καραμαούνα κ.ά. και πολλών καπετάνιων, όπως γράφει ο Καφταντζής, που ζήτησαν από το θίασο να δώσει παραστάσεις στα χωριά που ήταν καταυλισμένα τα τμήματά τους. Αυτό το σχολείο έκαψαν οι Γερμανοί στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του '44.

Ένας άλλος σημαδιακός χώρος για τον Πεντάλοφο είναι η πλατεία Λόντζια, η «περίφημη Λόντζια», όπως την ονομάζει ο Θεοδοσιάδης. Τηρουμένων των αναλογιών, είναι για τον Εαμοκρατούμενο Πεντάλοφο η αγορά των αρχαίων. Εκεί οι αγορητές του ΕΑΜ “τροχούν” τη γλώσσα τους προσπαθώντας να πείσουν. Στο βιβλίο του “Η Πίνδος ομιλεί” ο Θεοδοσιάδης αναφέρεται¹³ τέσσερις φορές στη Λόντζια. Εκεί μίλησε ο στρατηγός Σαράφης στην πρώτη του επίσκεψη στις 9 Οκτωβρίου του '43 ενώπιον του λαού Πεντάλοφου και Βυθού που είχε πλημμυρίσει την πλατεία και της αγγλικής αποστολής. Της ομιλίας του στρατηγού είχε προηγηθεί ομιλία της γυναίκας του Σαμαρινιώτη (Τζήμα), που συνόδευε τον Σαράφη, για να επισκεφτεί δικούς της στην περιοχή. «Μίλησε πολύ καλά για το ρόλο της γυναίκας στον αγώνα και την πολιτεία του μέλλοντος και καταχειροκροτήθηκε», γράφει¹⁴ ο στρατηγός. Ο Σαράφης επισκέφτηκε για δεύτερη φορά¹⁵ τον Πεντάλοφο, μαζί με τον Βαφειάδη, στις 9 Αυγούστου του 1944. Συνόδευε δυο Ρώσους αξ/κούς (ο ένας ήταν ο Ιβανόφ). Ο Σαράφης μίλησε σε λαϊκή συγκέντρωση στη Λόντζια για τον ΕΔΕΣ και την πρόθεση του ΕΛΑΣ να τον διαλύσει. Στις ανοιχτές συγκεντρώσεις της Λόντζιας μίλησε ο δεσπότης Ιωακείμ σε δύσκολες στιγμές του αγώνα, επικεφαλής της Μεραρχίας, δεινοί διαφωτιστές του ΕΑΜ κ.ά., εκεί χόρευαν οι αντάρτες, εκεί παίχτηκε αντάρτικο θέατρο.

Από το τέλος του '42 η πείνα μετριάζεται και το '43 με τα συσσίτια που οργανώνει το ΕΑΜ η κατάσταση βελτιώνεται. Τα τρόφιμα αγοράζονται με τις εγγλέζικες λίρες, συγκεντρώνονται σ' ορισμένα σημεία, π.χ. στο Τσοτύλι (οικία Καλούδη), στο χωριό Αγίασμα (Λατόρστα) και σ' άλλα μέρη και μεταφέρονται στον Πεντάλοφο, όπου αποθηκεύονται, με ζώα ή από γυναίκες που τα φορτώνονται και παίρνουν ως ανταμοιβή τρεις οκάδες σάρι. Πρέπει να τονίσουμε στο σημείο αυτό πως οι επισιτιστικές ανάγκες είναι πολύ αυξημένες όχι μόνο λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης ανταρτών (πάνω από δυο χιλιάδες σε Πεντάλοφο, Βυθό, Αυγερινό, Δαμασκησιά), αλλά και ενός αριθμού προσφύγων (ανάμεσα τους και μια μικρή ομάδα Εβραίων) μετά την κατάληψη της Σι-άτιστας και της ολικής σχεδόν πυρπόλησης από τους Γερμανούς χωριών που

είχαν φιλοξενήσει αρχικά αντάρτες και εγγλέζικες αποστολές (Ομαλή, Κριμίνι, Ροδοχώρι, Λούβρη κ.ά.). Να αναφέρουμε: Πρώτη πυρπόληση: 5 Αυγούστου '43. Λίγες μέρες πρωτύτερα (1^η Αυγούστου) οι Γερμανοί επιχειρήσαν να πλήξουν τον Πεντάλοφο αλλά αποκρούστηκαν στην περιοχή «Γραμματικού» με απώλειες από αντάρτες του 3/53 τάγματος του ΕΛΑΣ που είχαν και τη βοήθεια Βρετανικής ομάδας ανατινάξεως και πολυβολητών. Μια δεύτερη προσπάθεια να πλήξουν τον Πεντάλοφο, παραμονές Χριστουγέννων του '43 δεν τελεσφόρησε. Αποκρούστηκαν κάτω από τη Μόρφη.

Οι Γερμανοί θα πραγματοποιήσουν τον στόχο τους μετά από ανεπάλληλες αναβολές των σχεδίων τους στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις 3-13 Ιουλίου 1944. Η εκστρατεία τους με κωδικό όνομα "Steinadler" = «Σταυραετός» είναι ουσιαστικά «επιχείρηση Πεντάλοφος» κι αυτό το ξέρουμε από αφηγήσεις των παππούδων και των γονιών μας (μ' αυτές μεγαλώσαμε) και τη βιβλιογραφία. Στο πρόσφατα εκδοθέν έργο του «Το αίμα των αθών» ο Δορδανάς, αξιοποιώντας τις γερμανικές πηγές, γράφει¹⁶ πως οι επιχειρήσεις αυτές, κατά τη διάρκεια των οποίων 33 χωριά των Γρεβενών (επί συνόλου 73) και 25 χωριά του Βοΐου (επί συνόλου 63), έγιναν παρανάλωμα του πυρός ολικώς ή μερικώς, είχαν ως στόχο «την καταστροφή του κέντρου των συμμαχιών στον Πεντάλοφο», δηλ. την κατάληψη του χωριού, τον εγκλωβισμό των ανταρτών και την εξόντωσή τους. Δεν αληθεύει αυτό που γράφει ο Στράτος Δορδανάς στην εμπεριστατωμένη κατά τα άλλα ειδική μελέτη του ότι οι Γερμανοί έκαψαν (σ. 522) τον Πεντάλοφο. Έκαψαν το χωριό μερικώς, δηλαδή το σπίτι που στέγαζε τη μεραρχία, το σχολείο (ανυπολόγιστη καταστροφή), όλα τα οικήματα (7 τον αριθμό) που στέγαζαν υπηρεσίες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και του κλιμακίου της ΠΕΕΑ και, βέβαια, κατέστρεψαν αποθήκες υλικών και λαφυραγώγησαν το χωριό. Οι Γερμανοί (το 54^ο τάγμα «Κυνηγών») έκαψαν το Βυθό (130 σπίτια απ' τα 150). Αυτό, το ότι δηλ. δεν έκαψαν όλο το χωριό, προκάλεσε και προκαλεί απορίες. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα με τη σειρά. Στις 3 Ιουλίου μονάδες τους ορμώμενες, η μια απ' τα Γιάννενα (Ομάδα δύσης) κι άλλη απ' την Καστοριά (Ομάδα βορρά) συνέκλιναν ταχύτατα στο Επταχώρι και στη συνέχεια η μια πορευόμενη μέσω Ζούζουλης κι η άλλη ακολουθώντας περίπου την πορεία του σημερινού δρόμου έσφιξαν σαν τανάλια τον Πεντάλοφο στις 5 Ιουλίου. Χάριν της ιστορικής αλήθειας πρέπει να πούμε πως οι κατακτητές εντόπισαν τις περισσότερες ομάδες των αμάχων που είχαν κρυφτεί στα γύρω δάση. Δεν τους πείραξαν. Οι εκτελέσεις έξι (6) αθών μέσα στο χωριό είναι, βέβαια, εγκληματικές πράξεις ακόμα κι αν οφείλονται (η μια, τουλάχιστον, απ' αυτές) σε αδέσποτα πυρά. Για ποιο λόγο οι Γερμανοί δεν έκαψαν

το στρατηγείο της αγγλικής αποστολής στον Πεντάλοφο, τα σπίτια που έμεναν Άγγλοι (οι αξιωματικοί, οι ειδικές δυνάμεις, οι σαμποτέρ) και, βέβαια, το χωριό - φωλιά των ανταρτών, «έδρα των συμμοριών», κατά την ορολογία των ίδιων; Δεν ήξεραν ότι στο χωριό αυτό και γύρω απ' αυτό ήταν οι αποθήκες με τα εκρηκτικά κ.ά., που χρησιμοποιούντο εναντίον τους; Φυσικά και ήξεραν. Ο Δορδανάς (βλ. ό.π. σ. 514) γράφει ότι οι κατακτητές όταν μπήκαν στον Πεντάλοφο έμαθαν ότι όλα τα τμήματα των ανταρτών είχαν συγκεντρωθεί στη Βάλια Κάλντα. Είχαν πραγματοποιήσει το στόχο τους, να καταλάβουν τον Πεντάλοφο σε τρεις μέρες χωρίς καμιά ουσιαστική αντίδραση. Τους ξέφυγαν όμως οι αντάρτες. Βιάστηκαν, λοιπόν, να φύγουν μια που προτεραιότητα τους ήταν πλέον το «συστηματικό χτένισμα των βουνών» μεταξύ Πενταλόφου και Διστράτου; Αυτό είναι μια εκδοχή. Πείστηκαν απ' την παρέμβαση του Νικόλαου Παπαγιάννη, της Στάσας Κοκκίνου και άλλων (τους ευγνωμονούμε) που βγήκαν μπροστά και τους μίλησαν; (Δεύτερη εκδοχή). Είναι πολύ δύσκολο να δεχτούμε ότι ο επικεφαλής μιας επιχείρησης, όπως αυτή, έδειξε συναισθηματισμό. Γνωρίζουμε ότι σε κάποιες περιπτώσεις Γερμανοί στρατιώτες αντιδρώντας ανθρώπινα (στον Βυθό, στο Ροδοχώρι) σεβάστηκαν κάποιους ηλικιωμένους και δεν έκαψαν τα σπίτια τους ανάβοντας για τα «μάτια» μικρές εστίες φωτιάς. Αυτές όμως ήταν μεμονωμένες περιπτώσεις. Οι επικεφαλής ακολουθούσαν συγκεκριμένες εντολές. Περισσότερο πιθανή βρίσκω την εξήγηση που δίνουν οι Εγγλέζοι. Αναφερόμενοι στη δυσαρέσκεια για το ΕΑΜ που δείχνουν πολλά χωριά για το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ μετά τις επιχειρήσεις και τις καταστροφές γράφουν¹⁷: «Αυτό μπορεί να οφείλεται στη δεδηλωμένη πολιτική των Ούννων που έψαχναν να βρουν τους κομμουνιστές αντάρτες, και που την έφεραν σε πέρας συγκεντρώνοντας σ' αυτό την προσοχή τους, καταστρέφοντας δηλ. και λεηλατώντας κατά κύριο λόγο τα κόκκινα χωριά. Μια βεβαιωμένη αναφορά είναι πως οι Ούννοι είπαν: “Δεν έχουμε φιλονικία με τους Βρετανούς» και είναι αξιοσημείωτο πως κανένα απ' τα αρχηγεία μας δεν καταστράφηκε κατά την επιχείρηση – αυτό με προφανή σκοπό να προκαλέσουν ψυχρότητα μεταξύ του ΕΛΑΣ και της συμμαχικής στρατιωτικής αποστολής”. Φρονώ πως η εξήγηση αυτή είναι πιο πιθανή, γιατί τα πράγματα την επιβεβαιώνουν. Καίνε τον κόκκινο Βυθό και στον Πεντάλοφο καταστρέφουν τις υποδομές των ανταρτών. Αρκούνται σ' αυτό. Σε έκθεση που υπέβαλε¹⁸ στις 14/7/44 το 22^ο Σώμα Ορεινών Καταδρομών για τα αποτελέσματα της επιχείρησης σημειώνεται: «Επομένως η οργανωτική δομή των συμμοριών στην περιοχή Πενταλόφου σε γενικές γραμμές έχει συντριφεί». Το χωριό γλιτώνει γιατί έχουν μια πολιτική στόχευση, όπως αναφέρει το σκεπτικό των Άγ-

γλων. Σε λίγες μέρες οι αντάρτες κι οι Εγγλέζοι γυρνούν στην έδρα τους. Θα χρειαστεί όμως ένας μήνας, για να αναλάβουν από κοινού επιχειρήσεις μέσα σ' ένα κλίμα μιας αμοιβαίας καχυποψίας και με τον απλό κόσμο σε άθλια κατάσταση, που δυσπιστεί τώρα πολύ περισσότερο απέναντι στους αντάρτες. Ο ΕΛΑΣ χρειάζεται τώρα όχι μόνο να ανασυντάξει τις δυνάμεις του και να αποκαταστήσει το τρωθέν γόητρό του¹⁹, αλλά να αντιμετωπίσει και τους Έλληνες φανατικούς αντικομμουνιστές, τους περιβόητους «παουτζήδες» του Μιχάλαγα και του Καπετάν Παντελή κ.ά. που, όπως πολύ σωστά παρατηρεί ο Δορδανάς (ό.π. σ. 522) «θα αποτελέσουν για τους Γερμανους μια εναλλακτική λύση για την αντιμετώπιση του αντάρτικου».

Θα μακρηγορούσα, αν αναφερόμουν, έστω και εν περιλήψει, στα όσα έλαβαν χώρα στον Πεντάλοφο και στο Βυθό από το θέρος του '43 ως το Σεπτέμβριο του '44. Η συνεργασία των Εγγλέζων με τους εκάστοτε επικεφαλής των Μεραρχιών 9^{ης} και 10^{ης} κάθε άλλο παρά ανέφελη υπήρξε²⁰. Αυτά είναι γνωστά, όσο είναι. Η ιστορία κρίνει και θα κρίνει την πολιτική που άσκησε το ΚΚΕ και το ΕΑΜ, τα γειτονικά αντίστοιχα κόμματα και κινήματα των Αλβανών και των Γιουγκοσλάβων (έστελναν συχνά απεσταλμένους στην 9^η Μεραρχία, όπου υπήρχαν μεταφραστές) και οι Άγγλοι σε σχέση με μείζονα ζητήματα μεταξύ των οποίων είναι κι αυτό της ελληνικής Μακεδονίας. Για τους Άγγλους η δράση στη Μακεδονία ήταν πρωταρχικής σημασίας, αφού το ίδιο ίσχυε για τους Γερμανούς. Η όποια δράση των Εγγλέζων εναντίον των Γερμανών (σαμποτάζ και ανατινάξεις) θα ήταν αδύνατη χωρίς την παρουσία του ΕΛΑΣ. Από την άλλη μεριά η βοήθειά τους ήταν, κατά τη γνώμη μου, καθοριστική. Η ενίσχυση με οπλισμό των πρώτων ανταρτικών ομάδων άρχισε νωρίς το 1943 και το πρόβλημα του επισιτισμού θα ήταν οξύτερο χωρίς τις εγγλέζικες λίρες. Όπου υπήρξε καλή θέληση και συνεργασία, όπως π.χ. στο Βέρμιο, τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του '44, όπου ο τοπικός ΕΛΑΣ και δυνάμεις της 9^{ης} Μεραρχίας συνεργάστηκαν σωστά με τον λογαγό Backhouse υπήρξαν αποτελέσματα. Σε άλλες περιπτώσεις, όπως στη μεγάλη δοκιμασία των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Γερμανών αυτό δεν υπήρξε και τα χωριά ανυπεράσπιστα έμειναν στο έλεος των Γερμανών. Έτσι κι αλλιώς, το κόστος της αντίστασης για τα ορεινά μας χωριά υπήρξε οδυνηρό. Όσον αφορά τώρα για το πολιτικό μόρφωμα που λειτούργησε και με έδρα τον Πεντάλοφο ήλεγχε τη δυτική λεκάνη του Αλιάκμονα και τα ορεινά συγκρότηματα του Γράμμου και του Βίτσι, ένα οιονεί Εαμικό κράτος, οι γνώμες δίστανται ανάλογα και με την ιδεολογική οπτική. Για άλλους ο Πεντάλοφος - Βυθός ήταν μια πρωτεύουσα της ελεύθερης Ελλάδας, χωρίς εισαγωγικά στο ελεύθερης για άλλους με εισαγω-

γικά. Για τον καθηγητή Ι. Κολιόπουλο “ένα σταλινικό κράτος εν τη γενέσει του». ²¹ Όσοι όμως δεν έχουν να πουν κανένα καλό λόγο για την Αντίσταση πρέπει να λάβουν υπόψη τους τα δεδομένα της εποχής και πως το ΕΑΜ συνεπήρε μια γενιά, μια μεγάλη γενιά, προσπάθησε να στήσει θεσμούς, έβγαλε έξω απ’ το σπίτι τη γυναίκα και της έδωσε λόγο και ρόλο κι ανέδειξε ικανά πρόσωπα στον Πεντάλοφο π.χ. τον Αθανάσιο Καρούτα, ²² εθνοσύμβουλο στους Κορυσχάδες, κ.ά. που, δυστυχώς, μετά δεν είχαν στον ήλιο μοίρα. Ο ΕΛΑΣ πολέμησε τους Ιταλούς και τους Γερμανούς, πολλοί θυσιάστηκαν. Ο γράφων δεν αγνοεί την (αναγκαία ως ένα σημείο) σκληρότητα του αντάρτικου και πως στο χωριό υπήρξε και η σκοτεινή πλευρά της κοινωνικής επανάστασης, η “κόκκινη τρομοκρατία”, με βασανισμούς και εκτελέσεις. Αυτά τα υπέστησαν όχι μόνο συνεργάτες των Γερμανών αλλά και απλοί άνθρωποι όπως η Θεολογία Προυτσάλη απ’ τον Πεντάλοφο και η Μάρθα Μητράκα απ’ το Βυθό. Ο ΕΛΑΣ τις εκτέλεσε τον Ιούλιο του ’44 μετά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και βαρύνεται γι’ αυτό το έγκλημα. Ο “αγρός του αίματος”, κατά τον Θεοδοσιάδη ²³, δηλ. οι καστανιές του Μηλιώνα, είναι απέναντι από το πατρικό μου σπίτι κι αρκετές φορές πηγαίναμε εκεί παιδιά, για να δούμε τις “γούρνες” και να βρούμε κάλυκες από σφαίρες. Δεν είναι καθόλου εύκολο να προσδιορίσουμε, έστω στο περίπου, τον αριθμό όσων εκτελέστηκαν στον Πεντάλοφο στην περίοδο της Εαμοκρατίας. Ο Φωτόπουλος Ιωάννης (1996), τηλεφωνητής στην κρίσιμη αυτή περίοδο στο γειτονικό χωριό Μόρφη, κάνει λόγο για 82 άτομα, ο Γκιούρης Βασίλειος για περισσότερους από διακόσιους ²⁴. Ο Γκιούρης επικαλείται πηγές του δικαστικού του ΕΛΑΣ και του επικεφαλής των εκτελεστών που καταγόταν απ’ το Περιβόλι Γρεβενών.

Όταν τα φέρνω στο νου μου όλα αυτά και ζυγίζω τα υπέρ και τα κατά, καταλήγω στα τόσο επαινετικά λόγια του Prentice για τους ημιονηγούς μαζί με τους οποίους έκαμε δυο μεγάλες αποστολές στην Ήπειρο. Στη σ. 42 αναφέρεται σε εξαντλητική πορεία 300 μιλίων, με 360 μουλάρια (μόνο τα ζώα χρειάζονταν 70 φορτώματα μουλαριών για τροφή!) 50 καταδρομείς και 150 άτομα προσωπικό. Και συνεχίζει: «Τα δυο αυτά ταξίδια στην Ήπειρο, που στο καθένα χρειάστηκε να καλύψουμε περπατώντας περίπου 300 μίλια, υπήρξαν οι περισσότερο εξαντλητικές αλλά και περισσότερο ενδιαφέρουσες αποστολές μου στην Ελλάδα. Τότε γνώρισα τους μουλαράδες και τους χωρικούς και για ένα διάστημα βρέθηκα έξω απ’ την τρομακτική ατμόσφαιρα που κάλυπτε τη δουλειά στον Πεντάλοφο. Θα ενθυμούμαι για πολύ μερικές από τις βραδιές μας γύρω από τη φωτιά του στρατοπέδου, την ανακούφιση και την εξάντληση μετά από την νυχτερινή διάβαση του δρόμου, τον θαυμάσιο χαρακτήρα, τη γεν-

ναιότητα και την αγάπη του Έλληνα βοσκού - ημιονηγού». ²⁵ Ένας άλλος εγγλέζος, ο λοχαγός Α. Wickstend, έγραψε στο ημερολόγιό του για την πλειοψηφία των ανταρτών “οι οποίοι ήσαν χωρικοί πατριώτες που πολεμούσαν για την ελευθερία της πατρίδας τους”. Παραθέτω το τελευταίο μέρος του απόσπασματος στη γλώσσα του, γιατί τελειώνει με την πιο ωραία ελληνική λέξη της εποχής γραμμένη με ξένους χαρακτήρες «*In many ways I admire their spirit et conviction, and I feel proud to have been part of an Adarte movement and at times to have been a fellow-fighter (synagonistes)*». ²⁶ “Θαυμάζω με κάθε τρόπο το πνεύμα τους και την πεποίθησή τους. Αισθάνομαι περήφανος που υπήρξα μέλος του αντάρτικου κινήματος και σε κάποιες περιπτώσεις συμπολεμιστής τους (συναγωνιστής)”.

Ανδρέας Τακαλιός

Σημειώσεις

1. Αυτό ανακλάται και στη συμμετοχή στον ΕΛΑΣ (ήδη νωρίς την άνοιξη του 1943). Σε μια απ’ τις πρώτες ομάδες του ΕΛΑΣ που δρουν στην περιοχή, στην ομάδα «Γεράκι» από τους 16 άνδρες που την αποτελούν οι μισοί είναι Βυθινοί (Αγορίτσας Στέργιος, Γκατζαβέλης Παύλος, Καραγιάννης Νίκος, Μαγιάννης Ζήσης, Μαγιάννης Ηλίας, Μακρής Στέργιος, Παπακώστας Πέτρος, Τσιούμας Νίκος) και μόνο ένας απ’ τον Πεντάλοφο (Περβανάς Αλέκος). Θα πρέπει όμως να τονίσουμε εδώ ότι κοντά στο ιδεολογικό κίνητρο πρέπει να συνυπολογίσουμε και το πατριωτικό καθώς και την ιδιοσυγκρασία των Βυθινών. Για περισσότερα στατιστικά στοιχεία βλ. στην εργασία του Γιώργου Αντωνίου «Τοπικές διαστάσεις στην έρευνα της δεκαετίας του 1940. Όψεις της μαζικής κινητοποίησης των πληθυσμών στο Βόιο στην περίοδο της κατοχής στο περιοδικό “Επιστήμη και Κοινωνία”, τεύχος 11/2003».

2. Ο Χ. Τσιότσης, φαρμακοποιός, είχε διατελέσει πρόεδρος Πενταλόφου. Κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων κρύφτηκε, όπως κι όλοι χωριανοί, σε δάσος της περιοχής Πενταλόφου. Οι Γερμανοί τον εντόπισαν, τον έψαξαν και βρήκαν πάνω του λίγες σφαίρες. Τον οδήγησαν στο χωριό και σκόπευαν να τον εκτελέσουν. Ο Χ.Τ. τους ζήτησε να πάρει παπούτσια απ’ το σπίτι του, καθώς αυτά που φορούσε είχαν διαλυθεί, τον άφησαν να μπει στο σπίτι κι έτσι κατόρθωσε να δραπετεύσει. Οι Γερμανοί έκαψαν τον χώρο, όπου διατηρούσε το φαρμακείο.

3. Για την ΥΒΕ (Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος), που ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1941 στη Θεσ/νίκη βλ. Π. Παπαθανασίου, *Για τον Ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941-44. Αντίσταση και Τραγωδία* τομ. 1, σσ. 27 κε. Για τη μύηση του Κοσμά Μπουλουγιάννη στην ΥΒΕ βλ. σχετική αναφορά του ανθ/γού Στάθη Ελευθεριάδη ό.π. σ.273.

4. Δημόσια η πρώτη αναφορά - συζήτηση γι’ αυτό το θέμα έγινε για πρώτη φορά στο συνέδριο στο Τσοτύλι το 1996 και, όπως ήταν φυσικό, προκάλεσε οξύτητα. Μόνο τώρα τελευταία στα απομνημονεύματα αγωνιστών διακρίνει κάποιος μια διάθεση αυτοκριτικής. Ο Γκανάτσιος

στο βιβλίο του «Ένας δάσκαλος καπετάνιος» σ. 186 γράφει πως το θέμα έπρεπε να αντιμετωπιστεί στρατιωτικά κι όχι πολιτικά. Αντίθετα, ο Νταϊλιάνης στο βιβλίο του «Το αντάρτικο στη Δ.Μ.» σ, 100 σε γλώσσα παλαιοκομμουνιστική αναφέρεται στο θέμα. Βλ. ακόμα «Η δεκαετία 1940-1950 στη Δ.Μ.», σ. 220. Για τα συμβάντα το Μάρτη και Απρίλη του 1943 πρώτος έγραψε ο Χρυσόχοου (Η κατοχή εν Μακεδονία, βιβλίων πρώτον, Θεσ/νίκη 1949 σσ. 50-60). Από τους εμπλεκόμενους αυτός που αναφέρεται αναλυτικά στο θέμα είναι ο Θεοδοσιάδης («η Πίνδος ομιλεί» σ. 194 κε.) Ο Θεοδοσιάδης μας δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το παρασκήνιο των γεγονότων.

5. Για το πώς ξέφυγαν απ' τους αντάρτες οι Σ. Πόρτης και Γ. Ζιόκαρης βλ. Ε. Κούστα «Όπως τα έζησα» σ.36 και Νταϊλιάνη ό.π. σ.101.

6. Βλ. Νταϊλιάνη ό.π. σ. 101-102. Πολύ χαρακτηριστικό το απόσπασμα: *«Ύστερα από αρκετή ώρα, βγήκα από του Πάππου το πηγάδι και <είδα> νά ρχονται δυο άντρες, κι αυτοί άοπλοι(ο Γιαννούλης είχε αφήσει πίσω τους άντρες του), έφτασαν κοντά, τότε σηκώθηκα και τους είπα “Ποιοι είστε;” Με απάντησαν. “Εγώ είμαι ο γιατρός ο Κόκκινος απ’ τον Πεντάλοφο” “Εγώ είμαι ο Γιαννούλης Γιώργος απ’ το Επταχώρι». Στη συνέχεια ρωτά τον Γιαννούλη για τους οπλισμένους άντρες της ομάδας του κι εκείνος του απαντά πως είναι χωριανοί του. «Τον λέγω... Έχουμε διαταγή από τη Διοίκηση του Αργηγείου να χτυπήσουμε οπλισμένες ομάδες, όποιες κι αν είναι, που θα θελήσουν να μπουν στον Πεντάλοφο, χωρίς ειδοποίηση» «Πώς;...; ρώτησε τρομαγμένος!»*

7. Βλ. Θεοδοσιάδη ό.π. σ. 302.

8. Για τους γιατρούς που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους εκεί βλ. στην Κοζανίτικη εφημερίδα «Παρατηρητής» (Μάρτιος 1987 σ. 5).

9. Ο γιατρός Α. Βασιλόπουλος πήρε εντολή και πήγε, πιστός στο καθήκον, στο Δοτσικό για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στους νοσούντες από εξανθηματικό τύφο ιταλούς αιχμαλώτους. Εκεί προσβλήθηκε από την αρρώστια και πέθανε. Βλ. Θεοδοσιάδη ό.π. σ.357. Την ίδια τύχη είχε κι ένας άλλος εξαιρετικός γιατρός, ο γυναικολόγος Ιωάννης Χατσέρας. Γεννημένος στο Κωσταράζι Καστοριάς το 1907 ασκούσε την ιατρική στο Άργος Ορεστικό, όταν επιστρατεύτηκε απ' τον ΕΛΑΣ. Υπηρέτησε στο νοσοκομείο της 9^{ης} Μεραρχίας στον Πεντάλοφο και στη συνέχεια στο Δίλοφο. Στις 8 Μαΐου 1944 πήρε εντολή απ' το Αρχηγείο της Μεραρχίας να μεταβεί στο Δοτσικό. Κατά τη διάρκεια της εντεταλμένης υπηρεσίας προσβλήθηκε κι αυτός και στις 29/8/1944 εξαιτίας επιπλοκών της νόσου πέθανε στο χωριό Καλλονή, όπου και ετάφη, πιστός κι αυτός στο καθήκον του ιατρικού λειτουργήματος και της πατρίδας (μαρτύρια του γιου του Δ. Χατσέρα, 2/3/2008).

10. Βλ. Θεοδοσιάδη ό.π. σ. 357

11. Στεγάζονταν σε μια αποθήκη του Στέφανου Σιαλαμάνη. Εκεί εργαζόταν ως τυπογράφος ο Χρυσόστομος Σαμαράς, από το Βογατσικό, ο Παναγιώτης Παπανικολάου από το Κρμίμι, ο Καλημέρης Μανόλης ως στοιχειοθέτης κ.ά. (μαρτυρία Δ. Ζιάρια 82 ετών, 27/12/06). Μια σειρά εντύπων εκδόθηκαν σ' αυτό το τυπογραφείο τέλη του 1943 και ως το τέλος Ιουνίου του 1944. Μεταξύ αυτών και ο «Αντιφασίστας» που εξέδιδε το Μακεδονικό Συμβούλιο της ΕΠΙΟΝ, όπως γράφει ο Γ. Καφταντζής στο βιβλίο του «Θέατρο στα βουνά της Δ.Μ. στα χρόνια της Κατοχής» σ. 41. Ως τόπο έκδοσης του τα έντυπα αυτά ανεφέρουν: Ελεύθερη Ελλάδα (όπως ορισμένα φύλλα της «Λαϊκής Φωνής») ή Πίνδος («Αντιφασίστας») ή δεν αναφέρουν καθόλου τον τόπο της έκδοσης. Για τον Τζώνο και το τυπογραφείο του αντλούμε στοιχεία από μια επιστολή που έστειλε στην Καθημερινή (δημοσιεύτηκε στις 9. 2.97) ο πρόεδρος του σωματείου βιβλιοχαρτοπωλών Κοζάνης Αργύρης Πλάκας με αφορμή τον θάνατό του (3/1/97). Ο Παντελής Τζώ-

νος γεννήθηκε στη Σιάτιστα το 1900. Ήταν γιος μεγαλέμπορα γουναρικών του Λάζαρου Τζώνου. Στην εφηβική ηλικία έχασε τον πατέρα του και νεαρός πήγε στα Γρεβενά, όπου άνοιξε βιβλιοπωλείο που εκτός από βιβλία και χαρτικά εφοδίαζε τη μικρή αυτή επαρχιακή πόλη με υλικά σχετικά με τη χαρακτηριστική. Στις αρχές της δεκαετίας του '30 ιδρύει το πρώτο τυπογραφείο. Το 1932 εκδίδει την εφημερίδα «Φωνή της Δ.Μ.» και τον ίδιο χρόνο τυπώνει το πρώτο βιβλίο στα Γρεβενά. Έρχεται ο πόλεμος και η κατοχή. Γι' αυτήν την περίοδο γράφει ο Πλάκας: «Η αντίσταση θεριεύει. Του ζητούν να δώσει τα μηχανήματα και να μεταφερθούν στον Πεντάλοφο, όπου και θα τυπώνονται εκεί προκηρύξεις και έντυπα... Το τυπογραφείο μεταφέρεται ολόκληρο με βοϊδάμαξες στον Πεντάλοφο... Αρχίζει η παραγωγή, μυστικά και με μύριες προφυλάξεις. Οι εργάτες είναι πολλοί ακόμη και αιχμάλωτοι Ιταλοί» Λίγο πριν τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις το τυπογραφείο λύνεται σε κομμάτια (μαρτυρία Δ. Ζιάρια, 20 ετών το 1944, που εργαζόταν εκεί) που μεταφέρονται σε διάφορα σημεία της Δ. Μ. Στον Πεντάλοφο μένει μόνο η κύρια μονάδα, η "Victoria", πολύ καλό μηχάνημα, γερμανικό από τη Λειψία κατασκευασμένο το 1926. Αυτό το παράχωσαν. «Όταν ήρθαν οι Γερμανοί δεν το βρήκαν, είχαμι σκάψ' ένα μεγάλο λάκκο στ' Μπάσινας του χωράφ', κάναμε και την κατάλληλη παραλλαγή και σώθ'κι Το είχαν φέρει απ' τα Γρεβενά φορτωμένο σε γερά μπλάρια και προς τα κει το πήγαν πάλι" (μαρτυρία Ζήση Κατσιούπη).

12. Γ. Καφαντζίης, μια από τις προσωπικότητες της αντίστασης, κορυφαίο στέλεχος της ΕΠΟΝ του Α.Π.Θ. ήλθε στον ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΕΝΤΑΛΟΦΟ, όπως γράφει ο ίδιος βλ. ό.π. σ. 38, φεύγοντας από τη Θεσ/νίκη, όταν ο κλοιός της Γκεστάπο άρχισε να σφίγγει γύρω του στις αρχές του Γενάρη του 1944. Έμεινε στο σπίτι της Γλυκερίας Μπάσιου (Γλύκου τ' Μπασ') κι οργάνωσε το θεατρικό και καλλιτεχνικό όμιλο της ΕΠΟΝ, όπου μετείχαν και ερασιτέχνες ηθοποιοί απ' το Βόιο, οι αδελφές Καλύβα απ' το Τσοτύλι (με καταγωγή από το Βυθό), ο Γιώργος Τζινέτας, ακορντεονίστας απ' το Κριμίνι και οι αδελφοί Κώστας και Μιχάλης Καραγιάννης απ' την Αγία Σωτήρα

13. Βλ. Θεοδοσιάδη ό.π. σσ. 203, 291, 324, 325)

14 Βλ. Στ. Σαράφη «ο ΕΛΑΣ» εκδ. «Σύγχρονο βιβλίο» σ. 197.

15. Τη δεύτερη αυτή επίσκεψη την περιγράφει τόσο ο Σαράφης ό.π. σ. 337, όσο κι ο Βαφειάδης (Απομνημονεύματα, 2, 193-195). Αξίζει να διαβαστούν αντικριστά οι περιγραφές και των δυο.

16 Βλ. Στράτου Δορδανά «Το αίμα των αθών» σ. 508

17. Βλ. Δ.Μ. Αντίσταση και συμμαχική Αποστολή ό.π. σ. 151.

18. Βλ. Σ. Δορδανά ό.π. σ. 520-521.

19. Θα το κάνει με τον χειρότερο τρόπο, σκοτώνοντας άδικα δυο αδύναμες γυναίκες, τη Θεολογία Προυτσάλη στον Πεντάλοφο και τη Μάρθα Μητράκα στο Βυθό. Βλ. Ν. Hammond Δ. Μ. Αντίσταση και συμμαχική στρατιωτική αποστολή 1943-1944.

20. Την προβληματική εικόνα των σχέσεων αυτών δίνει ο Ν. Χάμμοντ στο βιβλίο του «με τους Αντάρτες»

21. Βλ. το βιβλίο του Ι. Κολιόπουλου "Ληλασία φρονημάτων" Α, σ. 119.

22. Καρούτας Αθανάσιος 1901-1957. Ράφτης στο επάγγελμα, διετέλεσε υπεύθυνος του ΕΑΜ Πενταλόφου, περιφερειακό στέλεχος και αντιπροσώπευσε την επαρχία Βοΐου στους Κορυσχάδες (Μάης του 44). Γραμματέας του ΕΑΜ Πενταλόφου ήταν ο Γκάγκας Κων/νος, στρατολόγος Νεαπόλεως του ΕΛΑΣ και στρατολόγος του εφεδρικού ΕΛΑΣ ο Καρούτας Βασίλειος. Μέλη του λαϊκού δικαστηρίου οι: 1) Γαλάνης Γεώργιος, 2) Κάσσοι Ζήσης (αντικαταστάθηκε γρή-

γορα γιατί δεν ήταν υπέρ των αυστηρών αποφάσεων), 3) Κατσιαδήμος Χαράλαμπος, 4) Ράντου Θεοδώρα, 5) Ταρνανάς Στέργιος. Μεγάλος τροφοδότης του ΕΑΜ ο τσέλιγγας Μακρής Αλέξανδρος (Λέτσης). Συνέβαλε επίσης στην τροφοδοσία ο κτηνοτρόφος Δημήτριος Ράντος. Υπεύθυνοι επιμελητείας: 1) Καλιαγκός Στέργιος, 2) Πετρόπουλος Μιχαήλ, 3) Τσιότσης Ανδρέας. Διοικητής της πολιτοφυλακής ήταν ο Καλαμάς Γεώργιος. Στον ΕΛΑΣ κατετάγησαν γύρω στους 50 Πενταλοφίτες, και στον εφεδρικό υπηρέτησαν άλλοι τριάντα. Νεκροί Ελασίτες: Κόκκινος Νικόλαος, Μούρτζιος Κων/νος, Μπαντής Νικόλαος κι' ένας τέταρτος για το όνομα του οποίου έχουμε επιφυλάξεις. Από τους 72 Βυθινούς του τακτικού ΕΛΑΣ σκοτώθηκε ο Ντέλας Αλέξανδρος στη μάχη του Κηπουριού το 1944. Πενταλοφίτες άμαχοι που σκοτώθηκαν στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις μέσα και γύρω απ' το χωριό: 1) Γκατζούλης Λουκάς του Σπύρου, 2) Ζιάρας Σπύρος 3) Μακρής Αλέξανδρος (Λέτσης), 4) Μηλιώνα Ασπασία (Τσία) (έπεσε νεκρή από αδέσποτο πυροβολισμό) 5) Ρούκας Χρήστος, 6) Σιαλαμάνης Θεοδόσης. Στην περιοχή της Πτολεμαΐδας συνελήφθη και εκτελέστηκε ως όμηρος ο Κούτσος Χαράλαμπος, ένα άτομο με αναπηρία.

23. Βλ. Θεοδοσιάδη ό.π. σ. 344.

24. Αναφέρει 230 (1996, 2004). Ο Γκιούρης επικαλείται πηγές του δικαστικού του ΕΛΑΣ αλλά και του επικεφαλής των εκτελεστών που κατάγονταν απ' το Περιβόλι Γρεβενών.

25 N. Hammond, *Δ. Μ. Αντίσταση και συμμαχική στρατιωτική αποστολή 1943-1944* σ. 59

26. N. Hammond, *The allied military mission and the resistance in West Macedonia* p. 201. Institute for Balkan Studies.

Συντομογραφίες

Α.Δ.Μ. = Αρχηγείο Δυτικής Μακεδονίας

Α.Σ. = Αστυνομικός Σταθμός

ΓΕΣ = Γενικό Επιτελείο Στρατού

Δ.Σ. = Δημοκρατικός Στρατός

Ε.Σ. = Εθνικός Στρατός

Κ.ς = κομμουνιστοσυμμορίες

ο.π. = όπου παραπάνω

π.ο. = παλιά ονομασία

ΣΑΓΑ = Σχολή Αξι/κών Γενικού Αρχηγείου (των Ανταρτών)

ΣΣΑ = Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή.